

Xayrul-Umuri Avsatuho

Dehqon "ozg'ina ber" deb tilanguchiga nima berishini bilmagan holda yo'lakdan chiqib ketdi. Maxdum terlagan, dovdiragan yo'sunda Anvar bilan ichkariga yurdi. Bir oz so'zsiz borg'andan keyin sekin Anvarning aftiga qarab qo'ydi.

- G'ozni eshon huzuringizda ekan, - dedi maxdum, - O'zi ko'b bema'ni odam... Ziyofat-miyofat deb yaqin bir soat vaqtimni oldi. O'zi ko'b tammo' odam. Sizga ham ziyofatdan dam urg'an bo'lsa kerak?

Anvar iljayib bosh irg'atdi. Maxdum G'ozni eshondan koyib davom etdi:

- Tama' o'zi ko'b mazmum[1] sufat... Chunonchi, azza man qana', zalla man tama'[2]... Otasi marhum ham behad, tama'kor edi. It yeganini qusib, o'g'li undan ham rasvoroq chiqibdir. Bu avlodning kattadan-kichigi bir-biridan battar... Muft[3] ariza yozdiribsan, keta ber. Yana bu o'rtada ziyofat ba chi ma'ni?!

Anvar maxdumning so'ziga kulib, orqada borar edi. Maxdum ichkariga tomon so'zlanib kirar edi:

- Takalluf lozim emas emish: mantimi, somsami - har nachuk og'izg'a yoqadiring'an taom bo'lsa kifoya emish. Kabob bo'lsa yemasmidingiz, eshon?! To'yg'a o'zi bosh bo'lib turar emish, odam kutishni benihoyat bilar emish. Ey... man sandek tammo'ni to'yboshi qilib telba bo'ldimmi? Uyidan toq kelib, juft ketmakchi-da, bu tammo'.

Maxdum shu so'z bilan ichkariga kirib, havli sahnida chaqaloq ko'tarib turg'an Ra'no yonidan ayvonga o'tdi. Maxdumning orqasida kirgan Anvar Ra'noning oldida to'xtab, undan chaqaloqni oldi. Otasining yuzida achchig'lanish sezgan Ra'no Anvarga "nima gap?" degan kabi im qilg'an edi, Anvar ko'z qisib, arzimaganlik ishorasini berdi.

Maxdum ayvonga chiqib o'lturar chog'ida yana bir "astag'firullo"B deb qo'ydi. Chunki kayfi juda ham buzulg'an edi. Ilgari masjididan kech qaytish bilan buzulg'an avzo, G'ozni eshonning "pastligi" ila juda ham avjiga chiqqan edi. Bu kungi kutilgan "daromad" sartopo[4] falokatka uchrab, maxdumning ko'nglini g'ash qilg'an, ayniqsa dehqonning ham tekinga qutulishi va o'zining Anvar oldida sharmanda bo'layozishi... Bularning hammasiga shu "past",B "tammo'" sababchi va shuning uchun ham maxdum G'ozni eshon to'g'risida har bir so'zni aytishdan tortinib turmadi.

Anvar havli yuzida chaqaloqni vosita qilib, Ra'no bilan so'zlashar edi. Maxdum kechki osh pishirish bilan mashg'ul Nigor oyimdan taomning tayyor bo'lish vaqtini so'rab, Anvarni o'z yonig'a chaqirdi.

- Qani, bu yoqqa, Anvar! - dedi maxdum. - Taomni shu srda tanovul qilsaq ham bo'lur... Sen, Ra'no, ukalaringga qara-chi: Mansur tashqarida ko'ringandek edi; darbozani ham zanjirlab kir, qizim!

Ra'no tashqarig'a chiqib ketdi. Anvar qo'lida chaqaloq bilan ayvon muyushiga kelib o'lturdi. Chaqaloq Anvar qo'lidan irg'ib har tarafka talpinar va turlik tovushlar chiqarib qichqirar edi. Maxdum chaqaloqning harakatiga qiziqsindi:

- Mam-mam, mam-mam-mam, - dedi qo'lini chaqaloqqa uynatib, - du-du-du, du-du-du... hay bachchataloq, hay bachchataloh!.. Behad sho'x bo'libti-da, behad, du-du-du!

Chaqaloq maxdumga talpinar, kichkina qo'llarini goh ochib, goh yumar edi.

- Kel, yigit, kel! Alhol xom-da, xom; qizamiq chiqib o'tsa edi. Du-du-du!

Ra'no ukalarini boshlab kirdi. Maxdum chaqaloqni qo'yib, bolalarni koyib ketdi:

- Hay bema'nilar! Chaqirmasa, uyga kirishni bilmay-sanlar! Kiyimni qara, kiyimni! Turpoqqa ag'nadingmi, eshshak! Qoq, qoq, yeshib qoq! Attang-a, esiz kiyim... Bularni endi nima qilsa bo'ladi, Anvar?

Anvar maxdumdan qo'rqib turg'an bolalarning ahvolig'a qarab, kulimsidi:

- Esi kirib qolar.

- Qiyomatdami? Bularning tatig'ini bermasam.... he, ko'zlaring qursin! Ra'no, sen akangga ko'rpacha solib, ukangni ol, onangg'a ayt, osh dam yegan bo'lsa, suzsini!

Ra'no ayvonga ko'rpacha yozib, Anvardan chaqaloqni oldi va onasining yonig'a ketdi.

- Anvar, qani ko'rpachaga chiqing! Qo'llaringni yuvib kel, eshshaklar!

Bolalar yugurishib ariqqa ketdilar. Anvar ham qo'l yuvish uchun bolalar orqasidan bordi. Ariqning suvi juda loyqa edi. Anvar bolalarni ariqdan qaytarib, obdastadagi tiniq suvdan ularning qulig'a quyib, yuvintirdi. Navbat o'ziga yetkanda ayvonda turib, maxdum baqirdi:

- Ra'no, akangning qo'lig'a suv quy!

Anvar Ra'noning kelib suv quyishig'a qaramay, o'zi yuvina berdi. Ra'no yetib kelguncha qo'lini yuvib oldi. Maxdum qizidan achchig'landi:

- Juda sust qadamsan-a, Ra'no. Seni talqon yeb suvga yuborg'an kishi qaytib kelguningcha, tiqilib o'ladi!

Maxdumning tashbihidan Anvar va Ra'no kulishdilar. So'zni joyida ishlatkani uchun bo'lsa kerak, maxdumning o'zi ham kulimsiradi:

- To'g'ri-da, mirzo Anvar, qo'li sust kosibdan oyog'i chaqqon gadoy yaxshi emish!

Ular yana kulishdilar. Maxdum zavqlandi. Anvar ko'rpachaga chiqqandan keyin Ra'no o'rtag'a dasturxon soldi. Nigor oyim sopol laganda palov keltirib, hammalari birga oshqa o'lturdilar. Osh o'xshalg'an edi. Birinchi oshamdayoq maxdum Nigor oyimni taqdir etti:

- Bu kungi oshing durust, Nigor... Biroq go'shtni ko'b solibsan.

Nigor oyim kulimsib Anvarga qaradi:

- Go'sht ko'b bo'lsa osh o'xshadir.

- Xayrul-umuri avsatuho, Nigor[5].

- Bu so'zning oshqa go'shtni ko'b-oz solish bilan nima aloqasi bor?

Ra'no onasining bu so'zi bilan piq etib kuldi. Anvar yuzidagi kulgini yashirish uchun chetka qaradi.

- Hadisning hukmi om[6], Nigor, - dedi maxdum. - Bundagi umur - umurid-dunyo[7], umurid-dunyo iborat az harakati ahli mo'min. Inchinin[8], bu hadisning amaliyoti oxirat uchun ham hukmi joriydir[9]... Masalan, shabu ro'z savm[10] va salat[11] mo'min kishini jisman notavon va nafaqai ahli ayoldan ojiz qiladir. Bas, bu holda ibodatning kasrati, ya'ni toatda ifrot[12] ham xayrul-umurga qo'shilmas, zero, farz va sunnat banda uchun kofiy erdi. Ma'noyi kofiy chist, ay avsat[13]... Binobarin, bu hadis sharif ro'zg'orot borasida dastur tutilsa, yana ayni hikmat va savob. Masalan, oshqa yigirma paysa go'sht solmoqchisan; ammo "avsat"B qilmoq niyatida, mazkurdan o'n paysani ajratib qolding.. Bas, hikmatni tomosha qil; ertasi kun oshing yana jazlik, ya'ni "avsat" bilan ikki kunlik ehtiyojdan qutilib, savobga ham daxldor bo'lding. Hikmati digar[14]: dunyo vajhing[15] yaxshi erdi. Taomni yaxshi mazalik yeb, nafsing yaxshi oshqa ho' qildi. Vaqti kelib, aftodahol bo'lding, kuning go'shtsiz taomg'a qoldi: ammo nafi ammorangni[16] serjaz oshqa ho'[17] qildirg'aning vajhidan go'shtsiz osh og'zingg'a yoqmaydir, bu - bir aziyat; soniyan:

laziz oshqa ho' qilg'an nafsing taqozasi bilan, anvo'i habosatlarga va mazmum kirdorlarga[18] irtikob[19] qilmog'ing xavfi ham bordir; bu nimadan keldi? AlbattaB "avsat"ka rioyasizlig'ingdan.

Maxdumning "amri ma'rufi"B Nigor oyimg'a qaratib so'zlansa ham, haqiqatda umumiy, ya'ni, bir o'q bilan bir necha qushni urmoqchi edi. Biroq, qarshig'a qarab otilgan bu o'qdan maxdumning o'zi ham amin emas, agar lagan tevaragidagi o'lturg'uchilardan biri turib, boshqalaridan qatKji nazar, faqat bu kungi xayrul-umuringizni misolga olayliq: "Yo'lakdagi "umurid-dunyongiz" o'zingiz aytgan "avsat"ka kiradimi?" deb so'rasa, bilmadikki, maxdum nima deb javob berar edi. Madrasa ko'rgan Solih maxdum, balki bu savoldan ham shoshib qolmas. Kitobning "nafaqa" bahsidan varaq ochib, "nafaqai ahli ayol" uchun bo'lg'an "harakat"ning farzlig'idan va bundagi hisobsiz savoblardan dam urib, "nafaqa" bilak ishi yo'q ba'zilarniB "erga qaratsa" ham mumkin edi... Lekin o'q yeganlardan hech birisi maxdumga qarshi chiqmag'anlaridek, uning so'zini tasdiq etish belgisini ham ko'rsatmadilar. Ehtimolki, ular muqobalaga ojiz edilar yoki qarshi chiqishg'a orada boshqacha bir sabab bor edi. Faqat bir-birisiga qarshi o'lturgan ikki yosh ma'noliq ko'z urishtirib kulimsidilar.

Maxdum amri ma'rufdan keyin oshqa qaradi, ko'b vaqt so'zsiz faqat oshdan bosh ko'tarmadi. Maxdumning da'vosicha, har bir ishda ham "avsat"B mezondir. Lekin osh olishda bu "mezon" unutildi. Boshqalar ora-chora bir go'sht qo'shib olg'anda, maxdum bir oshamni ham go'shtsiz yubormasliqqa tirishib bordi, ya'ni "avsat"dan o'tibB "a'lo"da ish ko'rdi...

Oshni yarimlatqanda, maxdum lagandan bosh ko'tarib, Anvarni tuzukroq olishg'a taklif qildi, bolalarni oshni to'kib yeyishda ayblab, Ra'noni chipxo'rliqi uchun koyidi:

- Chipxo'rsan-da, qizim... Shu ham osh yeyishmi?

- Meniki adno[20], - dedi Ra'no.

Bu so'z Anvar va Nigor oyimlarni tovush chiqarib kulishka majbur etdi.

- Senga bir so'z tegmasin, qizim, - dedi kulib maxdum. - Oshni sust yegan kishi, ishda ham sust bo'ladir.

- Bo'lmasa, oshni "a'lo" yeyish kerak ekan-da...

- Og'zing kuymasa a'losi ham durust.

Yana kulishdilar.

- Hay, voqi'an, - dedi maxdum, kulgi orasi to'xtab. - Mirzoboshidan bir iltimosimiz bor ekan, yodimdan chiqayozg'an ekan... Kim hali... habba, boya mulla Abdurahmon kelgan edi. O'shal va'damizga muvofiq siz bilan uchrashmakchi ekan. Chog'i ul ham mirzoliqqa kirishmakchi. Xo'b, men mirzo Anvar bilan gaplashib qo'yarman, o'z yonig'a olsa kerak, dedim. Uzi yaxshi mulla bo'lg'an ko'rinadi, zakki tab'[21] yigit...

Anvar bir oz o'ylab turdi.

- Kim u mulla Abdurahmon, xotirlay olmadim?

- O'zimizning mulla Abdurahmon-chi, axir... Yerlig' olg'an kuningiz fotihaga kelgan yosh imom.

Anvar yana bosh chayqadi:

- Hech bir esimda yo'q.

- Xo'b, - dedi maxdum o'ng ko'zini qisib. - O'shal kun fotihaga kelgan bo'zchi muxlisingizni xotirlaysizmi?

- Xotirlayman.

- Habba, endi o'shal bo'zchining ustiga kirgan yosh mullani ham xotirlab qarang.

- Xotirimga keldi... O'zi yoshlig'ida bizning maktabda o'qug'an?

- Habba, - dedi maxdum va bahska Nigor oyimni ham tortdi, - uni sen ham bilasan.

- Men qayoqdan bilay?

- O'zi Buxoroda o'qub kelgan, Ra'noga bir necha qayta sovchilar yuborib yurg'an odam.

Nigor oyim boshi bilan "tanidim"B ishorasini berib, Anvarga sekin ko'z qirini yubordi. Ra'noB "sovchi" so'zi bilan ensasi qotqandek sochiqni olib qo'lini artdi. Maxdum keyingi so'zini o'ylab aytdimi, yo'qmi - har nachuk Anvarda g'ayurlik kabi bir his uyg'onib, o'zidan javob kutkuchi maxdumga iltifotsiz, Ra'nodan sochiqni so'radi.

- Nega qo'l artasiz, Anvar. Kun bo'yi och yurib, yegan oshingiz shumi?

Anvar Nigor oyimg'a rahmat aytib, to'yg'anini so'zladi va qo'l artar ekan, chaqaloqqa gap qotdi:

- Anvar bilan Ra'noning tuprog'i bir joydan oling'an, - dedi maxdum osh oshalab, chunki hanuz uniki "avsat"ka yetmagan edi, - ikkisi ham kam taom.

Maxdumning bu so'zi yuqoridag'i gunohini yuvg'andek bo'ldi. Ular bir-birlariga qarashib, iljayishdilar. Nigor oyim ham og'irliqdan chiqdi.

- Shunday, Anvar... Shu yigitni o'z yoningizg'a olsangiz, qalay bo'lar ekan?

- Hozircha mirzog'a ehtiyojimiz yo'q.

- Mirzoga ehtiyojingiz bo'lmasa ham, yana shunday kishilarni olg'aningiz ma'qul, deb o'ylayman. Zero bundaylar o'zingazga sinamol, yana o'z tarbiyangizda yetishsalar boshqalardan sizga xayrixohroq, inchinin, xizmatingizga aztahidil kamarbasta bo'lurlar. Bu ham bir maslahat-da, bolam Anvar.

- O'ylashib ko'rmiz.

- O'ylashqan albatta yaxshi va lekin men buni ko'b vaqtlardan beri andisha qilur erdim. Biloxir[22], ammiyatingiz uchun bu tadbirni ko'b puxta idrok qildim. Zero, Sultonali mirzodek hamkuflaringiz[23] ko'paysa xayriyatingiz, degan mulohaza fikrimga keldi.

- Balki to'g'ridir...

Anvarning ko'zi dasturxonda edi. Bu to'g'rida qatKjiyatsiz muhmal javoblar berishidan nedir tuying'an Ra'no Anvardan ko'z olmay turar edi. Nigor oyim Mansurga qolg'an oshni yedirib qo'yish bilan ora-chora gapka ham quloq solg'andek bo'lar zdi.

Maxdum kekirib, sochiq so'radi.

- Bu andishaning haqlig'ida shak yo'q, Anvar, - dedi va dasturxondagi donlarni terib, og'zig'a tashladi. - Menga taslim bo'lib ibtadaan shu mulla Abdurahmonni o'z yoningizg'a oling. Ul bir necha oyg'acha muft xizmat qilishg'a ham rozi.

- Masala uning muft yoki haqli xizmat qidishida emas.

- Ya'ni, masalan?

- Men yangi mirzo boshlab borsam, u yerdagilarga og'mr kelmasmikin, deb o'ylayman.

- Ul majjonan[24] xizmat qiladi, bas, mirzolaringizg'a nima og'irliq?

- Yana har holda, bir-ikki oydan keyin bo'lsa ham ularga raqobatchi ortadir... Ayniqsa bizning Shahodat mufti kabilarning fe'li

sizga ham ma'lum.

- Shahodat mufti o'zi qanday it! - dedi maxdum. - Andishamiz ham bamisoli shunday itlar qarshisiga o'z kishingizni tikkaytarish emasmi? Yoshlig'ingiz bor, bolam, yoki yangi mirzo olishda biravning ruxsatiga hojat bormi?

- Yo'q.

- Ana, xolos. Az karnaychi yak kuf. Men erta unga aytay, huzuringizga boraversin.

- Borishi qochmas... Ilgari men u yerdagi ba'zilar bilan kengashayin-chi.

- Xo'b, ularning yuzi uchun kengashkan ma'qul: ammo, baharhol olmoq kerak.

Maxdum fotiha o'qub, shom namoziga qo'zg'aldi. Tashqi yo'lakka yetkanda, yodig'a G'ozi eshonning bema'niligi kelib gushti, shu qatorda to'y, to'yg'a ishtirok etadigan kazolar, xonim oyimlar, hammadan ham muhim va qizig'i yomg'ur kabi yog'iladig'ran to'yona va ularning saranjomi... So'fi takbir tushurar ekan, maxdumning ko'nglidan "Ra'noga cho'ri qo'sha ko'rmasinlar-da, tishlik hayvonning bo'lg'anidan bo'lmag'ani yaxshi" degan andisha kechti

Xon Ko'ngil Ochmoqchi

Qavs oyi[25] kirgan bo'lsa ham, havo mo'tadil, kun jum'a edi. O'rda bog'ig'a suv sepilib, supurilgan, o'rtadag'i shahsufaga lolagul gilam yozilib, xonning o'turishi uchun baxmal ko'rpacha ustidan arslon terisi tashlang'an edi. Hozir shahsufa xon va a'yondan xoli, ammo shahsufa qarshisidag'i nimsufalar vazirlar, sarkardalar, qozikalon, shayxulislom, qozi-quzzot, rais va shaharning zo'r ulamolari - mudarrislar, ahli tariqat eshonlar, o'rda xodimlari va eng pastarini qo'rboshi va dahboshilar bilan liq to'lg'an edi. Ulamo qismida umuman banoras to'n, oq salobatlik salla, vazir va sarkardalarda kimxob va baxmal to'nlar, boshlarida ba'zan salla va ba'zan o'siq barradan tikilgan telpaklar hilpirar edi.

Xon bu kun jum'a namozigacha ko'ngil ochmoqchi va bundagi yig'ilganlar shu ko'ngil ochish soatida ishtirok etkuvchi xonning ko'ngil tortarlari, ya'ni mamlakat a'yonlari edilar. Xon hali ichki o'rdadan chiqmagan, hamma ra'iyat "janobi oliy"ni kutib muhtasham darbozaga ko'z tikkanlar edi. Shahsufadan bir oz narida, atrofi bordon bilan o'rog'liq bir kapa paydo bo'lg'an va bu kapa ichida bir necha kishi shibat qurib o'lturar edilar. Bir necha daqiqa kutkandan so'ng, muhtasham darbozada Darvesh udaychi ko'rinib, qarshisidag'i ra'iyatka o'rundan turish ishoratini berdi. Birdan hamma shuv etib qo'zg'aldi. Darvesh udaychy darboza yonig'a o'tib, ruku'ga[26] bordi. Ichkaridan kimxob to'n bilan yo'g'on qornini o'rag'an, oq shohi sallasini manglayig'acha tushirgan Xudoyor ko'rindi. Xon ko'rinishi bilan barcha ra'iyat ham udaychi kabi ruku'ga ketdilar. Xudoyor orqasidan yosh O'rmonbek qizil baxmaldan tikilgan sipohi kiyim bilan otasini ta'qib etar edi. Buning orqasidan qizil movutdan shahzoda kabi kiyinib, siloh[27] taqing'an va har qatorga to'rt nafardan terilgan o'n olti-o'n yetti yashar, yosh va xushro'y sipohlar (mahramlar) chiqdilar. Xon shahsufaga qarab keldi. O'ninchi qatordan so'ng yosh sipohlar turkumi uzulib, yaxshi intizomlik qirq nafar navjuvon shahzoda orqasida xonni ta'qib etar edilar. Shu holda nimsufalarning biridan chalg'ular tovshi keldi. Sozlar nafis va ohangdor qilib "Sarbozcha" kuyini chaldilar. Kuy sozda qaytarib oling'ach, xon orqasidag'i yosh sipohlarning bir qismidan shu kuyning ashulasi eshitildi:

Shahanshohim, shahanshohim, baxtingiz kulsin!

Davlatigiz, shavkatingiz dushmanlar ko'rsin!

Qalqon ushlab, xanjar taqqan yovlar maydonga!

Nomussizlar, vafosizliq qildingmu xong'a!

Bizning aytkan nazrimiz bor Shohimardong'a!

Ahdin buzib dinin sotqan bo'yalgay qong'a!

Shahanshohim, shahanshohim, baxtingiz kulsin!

Davlatigiz, shavkatingiz dushmanlar ko'rsin!

Xon sufaning zinasiga yetib, yuqori mindi. Shahzoda ham otasini ta'qib etdi. Yosh sipohlar xon va O'rmonbekni zinada qoldirib, to'g'rig'a o'tdilar, sufadan aylanib borib, xonning muhofazatiga, ya'ni Xudoyor o'lturadigan arslon terisining orqasig'a saf torta boshladilar. Xon borib arslon terisiga o'lturdi. O'rmonbekni o'zining o'ng tomonig'a oldi. Ra'iyat hamon ruku'da... Yosh sipohlar sufaning uch tarafini qurshab olg'an edilar. Xon joylashg'ach, ruku'dagilarga tikkayish ishoratini berdi. Barcha bosh ko'tarib, qo'l qovishtirdi. Soz ham to'xtadi. Sufaning zinasida udaychi hozir bo'lib, qo'lini ko'tardi, ra'iyat ham uning bilan barobar duog'a qo'l ochdilar.

- Dushmanlar xarob, munofiqlar betob o'lsin... Onhazratimning davlatlariga xudo tavfiq adolat bersin!

Duodan so'ng barcha yuz siypadi. Xon udaychiga bir narsa dsb ishorat qildi.

- Mingboshi, qushbegi, domla shog'ovul, janob shayxulislom, otaliq va amsoli hazratka ul janob o'z xuzurlaridan joy mehribonchilik qiladirlar!

Udaychi sanag'an kishilar birin-birin shahsufaga chiqib xong'a salom va ta'zimdan keyin atroflab tura boshladilar. Sufaga o'n chog'liq arkon[28] chiqqandan so'ng, xon udaychiga yana bir narsa deb qo'ydi.

- Farog'at ato qildilar!

Sipohlardan boshqa barcha tik turg'anlar shuv etib o'lturdilar. U yer-bu yerdan yo'talgan tovush eshitildi.

Udaychi xong'a arz qildi:

- Onhazratimning davlatlariga xudo tavfiq adolat bersin... Qullaridan biri valineKjmatimga ikki kalima arzim bor, deydir!

Xon kelsin, ishoratini qildi. Barchaning ko'zi boyag'i bordonliq uyga tushti. Bordon ichidan uzun bo'yliq, qora soqolliq, ustida malla to'n, simobi bo'z sallasining pashini bir qarich osiltirg'an bir kishi chiqdi; tamkin, viqor bilan bitta-bitta yurib kelib, zina yonida xong'a qarshi to'xtadi... Xondan tortib hammaga tabassum tusi kirgan edi. Kishi xong'a qarshi turg'an hodda sallasini tuzatdi, soqol-murtini siladi, to'nini qoqib, oldini o'radi, so'ngra xotirjam' ruku'ga bordi. Birdan xon va raiyat kulib yubordilar. Bu kishi Xudoyorniing eng yaxshi ko'rgan qizig'i Zokir-gov edi.

Zokir-gov boshini ruku'dan ko'tarib, go'yo janoza o'qug'an kishidek, ikki yelkasiga salom berdi. Yana gurr etib kulib yubordilar.

Zinaning ikkinchi boshida turg'an Darvesh udaychi Zokir-govga tanbih berdi:

- Kimning huzurida turg'anlig'ingizni unutmang!

Zokir-gov qo'li qovushtirilg'an holda, gavdasini qimirlatmay yonidag'i udaychiga qaradi:

- O'zim ham bilib turibman, bu yerda ahmoq bor, deb o'ylaysanmi?

- Xo'sh?

- Xonimg'a arzim bor!

Yana gurr etkan kulgi bog'ni tutib ketdi[29].

Udaychi:

- Arzing bo'lsa, dodras[30] huzuridasan, gapur!

- Arzimni o'ylab turippan-da, o'ylag'ali ham qo'yaysanmi? - dedi Zokir-gov. - Yoki men ham so'zimdan yanglishib Jabbor jinnidek osilib ketaymi?

- Arzga kelib turg'aningg'a bir osh pishar vaqt bo'ldi!

- Men ham arzimni miyamda pishirib olayotibman-da; pishmag'an osh ich og'ritadimi-a, taqsirlar?

- Arzingni yo'lda o'ylab kelmabsan-da!

- Ey, devonami bu o'zi! - dedi Zokir-gov. - yo'lda o'ylash uchun bundan boshqa kasal yo'qmi?

- Yo'lda nimani o'ylading?

- Xon huzuriga borayotibman, deb o'limni o'yladim, yatim qoladiring'an bolalarimni, men o'lgandan so'ng erga tegadiringan yangangizni o'yladim! (Kulgi.)

- Janobni va shu qadar ra'iyatni ma'tal[31] qo'yma!

- Xe-xe-xe! - deb kuldi Zokir-gov. - Sizlar har kun minglab kishini o'rda tegida ma'tal qo'yg'anlaringizda, men bir nafas ma'tal qo'ysam, xe-xe-xe!.. Taqsir, sizga arz!

Xon, "ayt" degan kabi bosh iring'atdi.

- Taqsirimga birinchi arz shuki, - dedi Zokir-gov, - yonimda turg'an shu baqa aftni mendan nari qilsangiz, zero, buningizning dag'dag'asi siznikidan ham o'tadig'an ko'rinadi! (Kulgi.)

Xudoyor udaychiga, sufaga chiq, ishoratini qildi. Zokir-gov qo'lini duog'a ochti:

- Onhazratimning davatlari kam, o'zlarida g'am, ko'zlarida nam, dushmanlarida dam, qadlarida xam bo'lmasin... Shahzodamning boshlarida baxt, ostlarida taxt o'ynab, yesh umrlariga ajali bevaqt yetmasin... Shohi baxtiyorning xizmatlariga bel bog'lag'an oq salla, ko'k salla, to'ni malla otalarimizning dillari ham hamesha yuqollaridek oq bo'lsin, omin! Soniy, arzi bandaligimiz shulki, biz, darbadar devona, aqlu hushdin begona, xalq gilida afsona, elkezar g'aribona qullaringiz dardu alam yutar erdik, qalamravigizning bir chetidan o'tar erdik. Dedilarkim, bu diyorning xoqoni, Iskandari soni, zaru (evvar koni, elning oshu noni, ya'ni saxovatda Hotam, kahri kelsa motam... G'urabo[32] yoridir va yana sizlardek bozori kasod darbadarlar, enasi ko'chada tuqqan bepadar-parga ham ehsoni joriydir, deb biz ahli tama' bechora, nafs ilgida[33] ovora g'ariblar har qaysimiz besh paysa, o'n paysa tama' xapidan yutib, dargohingazga yuzlandik, toki eski-tuski hunarlarimizni arz qilsaq, janobingizni besh nul, o'n pul qarz qilsaq, deb... (Kulgi.)

- Qo'p, hunaring'izni ko'rsating! - dedi xon.

Qiziqalar

Zokir-gov xong'a qulliq qildi va ikki-uch qadam bordon tomong'a yurib, butun tovshi bilan chaqirdi:

- Bahromboy! Hov, Bahromboy!!!

Bordon ichidan bir oyog'ida kafsh, ikkinchisi kafshsiz oldi ochiq kir yaxtagidan badani ko'ringan, bir qo'li bilan yelkasini qashib, ikkinchisi bilan ishtonbog'ini ushlagan, bosh yalan bir yigit chiqdi.

- Eshak hangradima! - dedi Bahrom va uyoq-buyoqqa along'lab olg'andan keyin, yaxtagining chokini axtardi. - Singli taloq bitni qochirdim-da! (Kulgi.)

- Bahrom deyaqman, menga qara!

- E-ey, Zokir aka, sen chaqirdingma... Ha, nima gap?

- Xonni ko'ndirdim!

- Ko'ndirdingma?... Men ham aytdim-ku, xon o'zi laqma emish, deb. (Kulgi.)

- Ular qani?

- Ularingma? Ularing ichkarida yatipti.

- Nima qilib yatipti.

- Qo'y desam bo'lmadi, bir poy kafshimni ikavi huzur qili-i-ib yeb yatipti! (Qattig' kulgi.)

Zokir-gov achchig'landi.

- Senlarga hech bir aql kirmadi-da... Endi xonning oldig'a bir poy kafsh bilan chiqasanmi?

Bahrom o'ylanib boshini qashidi.

- Chiqsam chiqavuraman-da. Xoning ham menga o'xshag'an bir odam-da, aka! (Kulgi.)

- Kir, kir, padarla'nat, darrav ularingni olib chiq!

Bahrom yelkasini qashib, kafshlik oyog'i bilan kafshsiz oyog'ini "tapchip, tap-chip"B yerga bosib ichkariga kirib ketdi. Bir ozdan so'ng ikki hamrohini boshlab chiqdi. Chiqqanlardan biri pak-pakana, yum-yumaloq, lo'p-lo'nda bir maxluq edi. Uning gavdasi bu qadar "kelishkan" bo'lishi ustiga, basharasi ham shunga monand tushkan, tomog'ining ostida cho'guri qovundek bo'qoq g'ovlab yotar edi. Uning gavdasi misoli bir gupchak bo'lsa, shu gupchakning yuqorisig'a katta bir suv qovoqni bosh bo'lsin, deb o'rnatqan edilar. Va bu yaltir qovoqning betida ko'z bo'lib, quyoshda qovjiragan ikkita g'o'lun turshak, og'iz yerida bir kafsh, burun o'rnida yuqorig'a qarab o'rmalag'an bahaybat bir qurbaqa va quloq maqomida suv qovoqning ikki bag'riga tiralg'an ikki oshlov turar edi. Qosh va boshdag'i soch to'g'risida og'iz ochib bo'lmas, ammo besh-o'n tuk, ya'ni soqol-murt g'ira-shira ko'zga chalinar edi. Sepkil va chechak dog'i bu betni "muzoyaqakor" qilib ko'rsatkanidek oyog'idag'i choriq, ustidagi qisqa, eski alak chopon, belidagi besh-o'n aylantirib bog'lang'an bo'z belboq, boshining uchdan bir qismigagina qo'nib o'lturgan tor pilta to'ppi bir "husn"ga yana bir yuzB "husn" qo'shib arz qilar edi. Bu maxluq doimiy o'rdada turadiring'an xonning kundalik qizigi mulla Baxtiyor edi. Ikkinchisi mulla Baxtiyor bilan o'chakishkandek, juda uzun bo'lyiq, g'ilay ko'zlik, ajina qoshiqdek yuzlik, qotma, o'zining bo'yidan ham uzunroq to'n va boshig'a qalandar kulohi kiyib, yalan oyog', o'rta yashar Davlat ismlilik yana bir qiziq edi. Zokir-gov bularni qarshi oldi.

- E, haromzodalar, - dedi Zokir-gov qo'lini paxsalab, - andak nafslaringni tiysanglar, xotinlaring taloq bo'ladimi?! Buning bir poy kafshi qani?

Bahrom ma'yus bo'yin solib turdi, Baxtiyor bilan Davlat labini artib, bir-biriga qarashdi: - Ayt! - Sen ayt.

- Nima deb aytaman? - Yeganimiz yo'q, deb ayt...

Baxtiyor ikki qo'li bilan belbog'ig'a takya qilib, qaddini rosladi va boshini bir oz orqasig'a moyil tutib, qaqqaydi:

- Bilib so'zla, aka, biz yeganimiz yo'q! Zokir-gov indamasdangina Baxtiyorning yonig'a o'tdi va ozorsiz qilib uning namoyishkor ko'rinib turgan bo'qog'ini salmoqladi:

- Kafshning o'kchasi tiqilib qolipti-ku, inim! - dedi Zokir-gov, kuchlik kulgi ko'tarildi. So'ngra vaziyatini o'zgartirib, ularga uqdirdi: - Biz hozir xonning huzuriga boramiz, eshitasanlarmi... Uchaving ham adablik, mutavozi[34] bo'lib ko'rin. Xong'a uchrashkanlaringda, ikki bukulib qulliq qil, undan keyin xonni duo qilasanlar. Tuzukmi? Qani, kelaberlaring orqamdan! To'rttavi, biri orqasidan biri chizilishib, shahsufa yonig'a bordilar. Zokir-gov zina yonida to'xtag'an edi, orqadag'ilar bir-biriga turtinishib, biri u yoqqa, biri bu yoqqa, uchunchisi xong'a orqa o'g'irgan holda to'xtalishdilar. Bu holdan xabarsiz Zokir-gov ularni xong'a taqdim etdi:

- Qulbachchalaringiz ... salomga keldilar. (Kulgi.)

Zokir-gov ularning holidan xabar topib, shoshdi va oshiqib, ularning betini xong'a qaratdi.

- Hay, bepadarlar, hay, beadablar... to'g'ringda o'lturgan kishiga barobar qulliq qil.

Uchavi barobar qulliq qildilar, kulgi boshlandi. Chunki ularning har biri boshqa kishiga qulliq qilib, xon chetda qolg'an edi.

Zokir-gov xong'a uzr aytib, ularni koyidi:

- Kimga qulliq qildinglar?!

- To'g'rimizda o'lturganga.

- Lo'nda bo'l, lo'nda; uchaving ham!.. Duo qil, duo!

Uchavi duog'a qo'l ochti, qo'l ochqancha bir necha vaqt qarashib turdi, so'ngra tirsagi bilan bir-birini turtisha boshladi. "Sen qil, sen..." (Kulgi ko'tarildi). Ulardan dam chiqa bermagach, Zokir-govning o'zi qo'l ochti:

- Omin de, ho'kuzlar! - dedi. Ular "omin, omin" deb turdilar. - Shoyad duo qabul bo'lsa... Olloh taoloning mulla Baxtiyor va Davlat kabi zakki bandalariga bizning ehtiyojimiz yo'q. Shuning uchun duo qilamizki, bu uchaving jonini tezroq olsin va bandalarini bu falokatdan qutqarsin, omin!

Uchavi ham fohihaga yuz siypashkan edilar, yana atrofni gurr etkan kulgi bosti. Fotihadan so'ng Zokir-gov ularni yo'lg'a soldi:

- Tilak qil, tilak; baqrayib turasanlarmi? Uchavi yana bir-birini turtishib, o'z ora bir narsa so'zlashib oldilar. Davlat nimadir aytib, sufaga o'lturganlarga ishorat qildi... Oradan Bahrom tilakka og'iz ochti:

- Salla - kalla, shopu shalopni ko'rib, o'zimiz ham juda qo'rqang'a o'xshaymiz... Manovi Davlat bo'lsa - "Bu o'lturganlarning hammasi ham odamxo'r", deyapti. (Kulgi.) Endi tilagimiz shuki, bizlarga javob bersalar, joyimizga tinchkina ketsak... (Kulgi.)

Ilohi mana shu o'lturganlarga xudoyim insof bersin... (Kulgi.) Yuragimiz judayam chiqib ketayapti! (Kulgi.)

- Hay, tilaklaring bilan borib yot! - dedi Zokir-gov yonig'a urib. - Qochib qol, yeb qo'yadi!!

Oradan "dod" degan tovush chiqdi, uchavi ham uch tomong'a qochar ekan, Baxtiyor Davlatning oyog'ig'a chalinib yiqildi. (Qattig' kulgi.) Bahrom bilan Davlat olpong'-tolpong' bordong'a kirib ketdilar... Zokir-gov Baxtiyorni tutib qoldi.

- Qo'y, aka, qo'y! - deb yig'ladi Baxtiyor, bekorga o'lib ketmay, bala-chaqam bor?

- Yemaydi seni!

- Yeydi, aka, yeydi! Manovi bekingaing ko'ziga qara...voy-voya-a-a, qo'yuvor! (Kulgi.)

- Men senlarga achchig' aytim-a, padar la'nat!

- Menda o'ching borg'a o'xshaydi, aka! Anovi domlang nax odamxo'rning o'zi, kiyimingni ham yeshdirib o'lturmaydi... Uyag'ini so'rasang, xoningg'a ham ishonmay qoldim! (Kulgi.)

Baxtiyor siltanib Zokir-govning qo'lidan chiqdi va g'ildirag'andek bordong'a qarab qochti. Zokir-gov ham uni quvlag'ancha bordong'a kirdi.

Bir ozdan so'ng tuzukroq kiyimda, boshig'a salla o'rab, oyog'ida sag'ri kafsh bilan qo'lida joynamoz kabi bir narsani ko'tarib bordondan Davlat chiqdi. Xong'a ta'zim qilg'andan so'ng, joynamozni yerga yozdi. Xong'a yana ta'zim qilib: "Shayxulislom Valixon to'ra[35] shu yerga marhamat qilar ekanlar!"B B B" dedi. Xon mulla Niyoz domlaning yonida o'lturgan shayxulislom Valixon to'raga qaradi. Ahvolga tushunmagan shayxulislom "Nima gap?" degandek qilib, joynamoz yonidag'i Davlatka ko'z qirini tashladi. Davlat "Hech gap" degan ishorani berib, bordong'a qaytib ketdi. Demak, hozir shayxulislom Valixon to'raga muqallid bo'lmoqchi edilar. Buni payqag'an xalq sekin-sekin, bir-birisi bilan imlashib, kulimsishdilar va barchaning ko'zi bordon uyda bo'ldi. Bir vaqt bordon eshigidan banoras to'n kiyib, o'ng qo'lig'a aso ushlagan va so'l qo'lida adras ro'ymolg'a tugiklik kitob ko'targan, shayxulislom Valixon to'ra (Zokir-gov) ko'rindi. Shayxulislom kabi qaddi bir oz bukik va qadam qo'yishi ham Valixon to'radek ikki garafka moyil edi. Barchaning ko'zi va diqqati har ikki shayxulislomda bo'ldi. Xon yonidag'i haqiqiy shayxulislom esa qip-qizarg'an va har onB "tavba" deb qo'yar edi.

"Shayxulislom" yo'l ustida to'xtadi va yerda tushib yotgan bir narsani asosining uchi bilan tekshirib ko'rdi va uni turtib chetka chiqarg'ach, yo'lida davom etdi.

Ko'bhilik chidalmadi, gur etib kulib yubordi. Valixon to'raning o'zi ham tavba aralash kulib qo'ydi. Chunki Zokir-gov hech bir nuqsonsiz muqallid bo'lmoqda edi. Joynamoz yonig'a yetdi, asosini shayxulislom asosi yonig'a tiradi, kafshini yeshib, joynamozg'a chiqdi. O'lturib kitobni tizasiga qo'ydi va pichir-pichir duo o'qub yuzini siypadi.

"Shayxulislom" uyoq-buyoqni qarag'andan keyin chaqirdi:

- Mirzo Hamdam-hay, mirzo Hamdam-hay!

Kulgi ko'tarildi, ayniqsa, shayxulislom yonida o'lturgan domlalar qattig' kuldilar.

- Mirzo Hamdam-hay...

Bordondan Bahrom chiqdi, ul ham mullayona kiyingan edi.

- Labbay!

Bahrom "shayxulislom" B qarshisig'a kelib, salom berdi. B "Shayxulislom" javob berib, joynamoz yonig'a yeshkan kafshiga qaradi.

- Hay, shu kafshimni bir pok qiling, mirzo Ham-dam. - "Mirzo Hamdam" B tavozi' bilan cho'ntagidan ro'ymolini olib, kafshni arta boshladi va shu vaqtda bordon ichidan, ul ham mullayona kiyimda mulla Baxtiyor chiqib keldi; B "shayxulislom" qarshisig'a kelib, salom berdi.

- Vaalaykum assalom! - dedi "shayxulislom" va kelguchining apti-boshig'a qarab oldi. - Shined, bachcha, shined!

Baxtiyor o'lturdi.

- Xo'sh, pisar, chi gap?

- Taqsir... sizga...arzim bor edi... Podshohimiz yangi madrasa bino qig'anlar, deb ilm talabida qishloqdan tushkan edim; bir hujra bersangiz, deb sizg'a arzg'a...

- Xo'b, xo'b... Shumo gujoyi?[36]
- Taqsir, Oltiariqdan...
- Attang, attang, - dedi "shayxulislom", - barvaqtroq kelmabsiz-da, bachcha, akun[37] hamma hujralarga joy yo'q, mullabachchalar joylashib qolgan.
- Mullalarning arasig'a qo'ysangiz ham bo'lavuradi menga, - dedi tavozi'lanib Baxtiyor. - Biz qishloq odami... siqilishsaq ham yotavuramiz, taqsir!
- Xo'b, xo'b... Akun hujralarimiz mullabachchalar minan behad to'lgan, holonki bir tariq ham sig'maydi, biz durug' so'zlamaymiz, boshidon[38]...

Haqiqiy shayxulislom masalaga tushunib ter chiqara boshladi. Baxtiyor (mullabachcha) ma'yus fotiha o'qub "shayxulislom" B huzuridan ketdi. "Mirzo Hamdam" kafshni tuflab, tozalab bo'lg'andan keyin "shayxulislom" ning qarshisig'a o'lturdi. Narigi yoqdan B "shayxulislom" ro'baro'siga Davlat kelib to'xtadi.

- Assalomu alaykum, to'ra pochcha! - dedi Davlat va kafshini yeshib kelib, "shayxulislom" bilan qo'l olishib ko'rishdi. - Xo'b salomat, ofiyat xastedmi[39], taqsir? - Xudoro shukur, xudoro shukur.

Davlat ruxsat, falon kutmay "shayxulislom" ning yonig'a o'lturib oldi.

- Ba janob arz... - Bisyor xo'b, arz kuned[40].

- Ochiq gav: bizga bir hujra bersalar, deb keldik-da, to'ra pochcha!

- Xo'b... Gujoyi?

- Taqsir, chustiy, ba janobi shumo hamshahriy[41]. - Ya'ni pisari ki? - Pisari usto Muhammad sobungar. - Xo'b, xo'b, - dedi "shayxulislom" B va B "mirzo Hamdam" ga buyurdi, - ba hamin odam yak hujra dodan gir[42]!

Davlat duo qilib "shayxulislom" B huzuridan ketdi. Qo'qonliq mullabachcha ro'lida Baxtiyor keldi. Unga yana: "Biz durug' so'zlamaymiz, madrasamizga bir tariq ham sig'maydi", degan javob berib jo'natildi. Davlat yana chustlik bir tolibi ilm bo'lib kelgan edi, "mirzo Hamdam" orqaliq B "dodan gir!" buyrug'i berildi. Qattig' kulgi ko'tarildi. Xon va domla Niyozning ko'zlariga yoshlar chiqdi. Ammo shayxulislom dam-badam manglay terini artib olar edi. Zokir-gov xong'a qulliq qilib, shogirdlari yonig'a bordi. Xon va ra'iyat yangi qiziqliqni kutib qoldilar.

Birikish

Dalv oyi[43], qattig' qish. Devonning har ikki xonasiga bir nechadan sandal qo'yilg'an edi. Har bir sandalga to'rttadan mirzo joylashib, daftar tahriri, yorlig' inshosi bilan mashg'ul edilar.

Xon huzuriga chaqirilg'an Anvar yarim soat chamasi kechikib chiqdi. Anvar o'z xonasig'a kelib kirganda, chetdagi tanchada Shahodat mufti boshliq mulla Abdurahmon va Kalonshoh mirzolar nima to'g'risidadir, ohista-ohista so'zlashib o'lturar edilar. Eshikda Anvar ko'rinishi bilan ularning suhbat kesildi va har kim o'z qo'lidag'i ishka qaradi.

- Ehi, ehi, - deb yo'talindi Shahodat mufti, - nima farmon bor, mirzo Anvar?

- Hech gap, - dedi Anvar o'z tanchasiga joylashib. - O'sh, Andijon hokimlariga noma buyurildi... Siz, mulla Abdurahmon aka, qo'lingizdag'ini necha nusxa tayyorladingiz?

Mulla Abdurahmon yonidag'i qog'ozlarni sanadi:

- Uch nusxa.

- Yana bir nusxa yozsangiz bas. Zakotchi ismini qo'ymagandirsiz?

- Qo'ymadim.

- Juda yaxshi, o'zim qo'yarman. Qo'lingizdag'ini tezroq yozib bitirsangiz, yana bir ish bor, - dedi Anvar va Shahodat muftiga yuz o'girdi. - Taqsir, sizdan bir iltimos; kechagi Abdushukur ponsadga mahzarni[44] o'zingiz yozib bermasangiz bo'lmaydirg'an ko'rinadi. Boya menga yana uchrashdi; g'uldir-g'uldir qiladi, maqsadig'a hech bir tushunalmadim. Chamasi, uning da'vo koniyatini siz yaxshiroq bilar ekansiz?

- Qo'ying shu bosh og'rig'ini, - dedi mufti, - necha bora menga ishi tushib, birar martaba haq berganini xotirlamayman.

- Haq olib berishka men kafil.

- Ey-ha, men ololmag'anni siz olarmidingiz?

- Ololmasam, sizga o'z yonimdan to'lay, taqsir; ish qilib, shuning da'vosidan meni qutqaring-chi.

Shahodat mufti indamadi. Anvar qog'oz olib, bir narsa yoza boshladi. Shahodat mufti ohistag'ina yonidag'i Abdurahmonni turtib qo'ydi va Anvarga ishorat qilib, "ana ahvol" B degandek iljaydi. Ya'ni uning harakati B "ko'rdingmi mirzoboshini, qo'lidan mahzar yozish ham kelmaydi" mazmunida edi. Mulla Abdurahmon ohista bosh ko'tarib kulimsidi. Bu gapdan xabardor bo'lib o'lturgan Kalonshoh mirzo qo'lini og'zig'a karnay qilib Anvarga to'g'riladi, ya'ni, jirtak chaldi. Shu holda eshikdan Sultonali mirzo kirib, Kalonshohga tikilib qoldi...

- Maymunliq muborak!

Ish bilan mashg'ul Anvar qog'ozdan boshini ko'tarib, eshikdagi Sultonali mirzoga qaradi:

- Nima gap?

- Hech gap, - deb kuldi Sultonali, ammo ko'zida g'azab o'ti yonar edi.

- Men boyag'i qog'ozg'a kirgan edim.

Anvar yonidag'i qog'ozlar ichidan bir ariza ajratdi:

- Javob men aytkancha bo'lsin.

- Xo'b.

Sultonali qog'ozni olib chiqar ekan, yana ularga qarab qo'ydi. Ularning uchavi jiddiy ravishda ishka berilgan, qog'ozdan bosh ko'tarmas edilar. Sultonali chiqib ketdi. Bir ozdan keyin Shahodat mufti sekin bosh ko'tarib Anvarga qaradi. Anvar o'z ishiga qattig' bog'lang'an edi. Shahodat mufti Kalonshoh bilan ko'z to'qnashtirib, "yaxshi bo'lmadi", degan kabi bosh chayqadi. Kalonshoh ahamiyatsiz ko'z qisdi. Odatdagidan ham rangi o'chkan Abdurahmon bularning hozirgi im-ishoratiga ishtirok etmay, o'z ishiga qarag'an edi.

Solih maxdumning o'sha so'zi bilan Abdurahmon ishka oling'an edi. Uch oydan beri Anvar qoshida - O'z huzurida mirzoliq qilib kelar va ikkinchi oydan besh tilloliq mohonaga ham yozilg'an edi. Bir oylar chamasi Anvarga sadoqat bilan, uning qanoti ostig'a kirgandek ishladi. Bu orada Shahodat mufti va Kalonshoh mirzo kabilar bilan sirdon bo'lmasa ham tanishdi, yaqinlashdi. Boshda Shahodat muftilar uni yotsinishib uning yonida har turlik g'iybatlarni qilishdan cho'chidilar.

Chunki mulla Abdurahmonning Anvar kishisi bo'lishi taxmin qiling'an edi. Ikkinchi oydan mohonaga yozilishi ham ularning o'z andishalarida yanglishmag'anliqlarini ko'rsatdi. Biroq Abdurahmonning ba'zi harakatlari, masalan mirzo Anvarning arabcha, forsiycha lafzlardan xoli, sodda tahririni nusxalarga ko'chirar ekan - "attaomu bilo milhi"B (tuzsiz osh), deb kulib qo'yishi muftilarni o'ylatib qo'yar, bu ta'nani chin ko'ngildan chiqqanig'a shubhalanishni-da, shubhalanmasni-da, bilmas edilar. Shunday fursatlarda "alamzada" muftilar ham birar latifa so'zlashka tutunar, aksar, latifa mazmunini bir tarafka burib yuritar edilar. Ba'zan Shahodat mufti ishdan charchag'an kabi oh tortib, o'zicha "yamutul-asadu fil g'abobi ju'an va lahmud-tayri yutrahu lil-kilob"[45], desa, ikkinchi yoqdan Kalonshoh mirzo shu maqolning davomini so'zlab "va xinziru yanomu fil-firosh va ulul-uquli yanomu alat-turob"[46], der edi. Mulla Abdurahmon ularning kinoyasi mazmuniga tushunibmi yoki tushunmasdanmi - har holda bir iljayib qo'yar edi.

Shu yo'sun ikkinchi oyda bu ikki mufti mulla Abdurahmonni sinab vaqt kechirdalar. Abdurahmon ham o'zining aksar so'z va harakatlari bilan ularni shubhadan chiqara bordi, nihoyat ikki mufti uchunchi yosh "olim"ni ham garchi bir "nodon" tarafidan keltirilgan bo'lsa ham "zarshunos" deb bildilar va uchunchi oydan uni ham o'z yonlarig'a olib sirdon bo'lishdilar. Boyag'idek, "qozixona mahzarlari" ularga dastmoya bo'ldi. Anvar o'zi vaqt topolmay, birar narsani muftilarga havola qiladig'an bo'lsa, B "mirzoboshining tishi o'tmadi" deb kulishdilar. Mulla Abdurahmon ham valine'mati bo'lg'an Anvarning rioyasini unutayozdi. Chunki mazkur ikki muftining ta'sirlari kuchlik bo'lishi ustiga, o'zi ham ularga moyil, hatto bu kamsitishlardan lazzat olg'uchi edi...

Anvar ikki muftining g'iybatlarini yaxshi bilsa ham, Abdurahmonning bu g'iybatda ishtiroki borlig'ini sezmas edi. Faqat yaqindan beri Sultonali mirzo Abdurahmonning bunda ishtiroki borlig'ig'a voqif bo'ldi. Hatto shu to'g'rida Anvarga ba'zi so'zlarni ham aytdi. "Mulla Abdurahmondan non yemaymiz, sizga qarshi qattig' quturg'an ikki itimiz bor edi, endi uchunchisini o'zingiz keltirganga o'xshaysiz..."

Kechka tomon mirzolar tarqalishdilar. Biroq, bizning muftilar hanuz qo'zgalmas edilar. Anvar esa hammadan keyin chiqquchi edi. Ikki muftining qo'zg'almasliqlarig'a o'zi sababchi bo'lg'anlig'ini yaxshi bilgan Sultonali mirzo Anvar bilan xayrlashib chiqdi. Shundan bir oz so'ng muftilar ham ketishka chog'landilar.

Havo sovuq, to'rt ellik chamas qor yog'ib, ko'cha betini yopqan edi. Qo'qonning o'ziga maxsus izzg'iriqu bu qor bilan yaxshi qurollanib, kishining quloq-tumshug'ini zahar kabi yalab o'tar edi. Kishilar telpakni bostirib kiygan yoki sallani quloq va manglay aralash o'rab, bo'z guppini tumshuqqacha ko'targan edilar. Ko'cha bo'ylab har kim chopar, bir narsadan quruq qoladig'andek yugurar edi. Bu kungi sovuq bilan qor har kimga ham g'archliq kafsh in'om qilg'an, boy va beklar oyog'idag'i bedona, sag'ri qala kafshlar bilan kambag'al kosiblar kiygan upika[47], aybaki kafshlarning o'zaro farqi qolmag'an va hatto ba'zilar oyog'idag'i yog'och kafshlar ham ajoyib nag'manavozliq qilar edilar.

G'arib Ko'ngli

Anvar boshqalar kabi yugurmasa ham yelib kelar edi. Xishtko'prukka yetkanda, katta suv yonidagi hujra eshigida qo'sqi[48] po'stunga o'ralib turg'an qorovul uning oldig'a tushib salom berdi:

- Sovuqqa qotqan ko'rinasiz, taqsir... Gulxanimiz bor.

Anvar tumshug'ini to'nidan chiqarib iljaydi va tutun chiqib turg'an eshikka burildi, qorovul oldinda kelib, eshikni ochib berdi, Anvar ichkariga kirdi. Tutun bilan qop-qorayg'an, pastkina qorong'i hujraning o'rtasida gulxan yonib, alangasi mo'riga o'rlar edi. Gulxan yonida qo'lig'a kasav tutqan Sultonali mirzo olov jo'nashdirib o'tlurar edi.

- Siz ham sovuqqa qotqanlardanmisiz! - deb kuldi Anvar.

- Jon olov - jon er, deпти bir xotin... Gulxan o'tlik yigitning issiq quchog'i emish. Qani, bu yoqqa marhamat!

Qorovul va Sultonali mirzolarning qistashlari bilan Anvar gulxanning to'riga, to'rt qatlanib soling'an kiyizga o'tlurib, qo'lini olovga tutdi.

- O'zingiz o'lturmaysizmi, aka, o'lturing!

Anvarning bu so'zi bilan adab saqlab turg'an qorovul gulxanning bir chekkasiga cho'kkalab, gulxan yonidag'i qora qumg'onni olovga tirabroq qo'ydi.

- Sovuq tuzuk bo'ldi, - dedi Anvar isinib. - O'rdadan chiqib, o'zingizni gulxanga uribsiz-da?

- Qarasam uyga yetkuncha qotadig'anman, Toyir akamning tuynugida tutun ko'rib, eshikni ochsam, ish katta. Xiralik bo'lsa ham kirdim, nima qiladi... Biroq, sizni Toyir akamning o'zi chaqirib kirganga o'xshaydi, hali sizga choy damlayman, deb ovora bo'lsa ham ehtimol...

Toyir aka qumg'onni yana olov tomong'a itarib qo'ydi:

- Hozir damlaymiz, taqsir, hozir. Suv ham qalqib qolibdir, yaxshi, ko'k choyimiz ham bor.

- O'zlaringiz ichmasangiz, menim uchun hojat emas, men hozir ketaman.

- Shu gulxanni tashlab, qayoqqa?

- Uyga... Balki kishilar kutib o'lturgan chiqarlar.

- Shunday sovuqda sizni kim kutsin, choyni damlay bering, Toyir aka, mirzoboshini yubormaymiz.

- Shunday bo'lsin, taqsir... G'ariblarning choyidan ham bir ichib qo'ysinlar, - dedi Toyir aka va o'rnidan turib burchakdagi yorilg'an tarashadan bir quchoqni keltirib gulxan yonig'a tashladi. Qaynab toshqan qumg'onni olovdan olib, choy damladi.

- Toyir akamning gulxanini tashlab ketib bo'lmaydi, - dedi Sultonali, - bir-ikki piyola choyidan ham ichish kerak, bir-ikki kalima suhbatini ham eshitish kerak.

Anvar iljayib qo'ydi. Toyir aka qoziqdag'i tugunni ochib to'rt-beshta non, bir hovich kattaqo'rg'on magiz olib, kichkina barkashchaga soldi. Barkashni Anvar oldig'a keltirib, uzr aytdi:

- Kambag'alchiliq, taqsir, oldingizg'a dasturxon yozolmadiq...

- Nima aybi bor, - dedi Anvar, - men shunday qorong'i uyda gulxan yonida o'lturishni va shu holda choy ichishni juda yaxshi ko'raman.

- Bu o'lturishning o'z oldig'a bir nashk'jasi bor, - dedi Sultonali.

- Bor... Shoirona, darveshona bir ma'nosi bor. Men yosh, yatim chog'im, opamning uyida shu holni ko'rar edim. Yaznam qashshoq kosib edi. Qish keldi deguncha gulxan yoqar va shu yo'sun gulxan yonida o'lturib choy ichar edik. Shu gulxan hayoti hanuz menim esimdan chiqmaydir va shu hayotka hamisha ko'ngilda bir muhabbat saqlayman.

Toyir aka Anvarga sopol piyolada choy uzatdi. Gulxan keyingi qalang'an tarashalar bilan alangalanib yondi. Qorong'i hujra

yorishib, uchqunlar bilan ziynatlandi.

- Bola-chaqangiz bormi, Toyir aka?

- Yo'q, taqsir... Shu yerda yurtni duo qilib yotaman.

- Toyir akam ham sizga o'xshaydi, - deb kuldi Sultonali. - To'yni ko'klamga qoldirganingiz yaxshi bo'lmadi, qish kunlari Toyir akamdek yolg'izliq...

- Chunki men Toyir akam turmishini yaxshi ko'raman... Dardisarning nima keragi bor-a, Toyir aka?

Toyir aka qo'lida kasav bilan olov to'g'rilar edi.

- Qurbi yetkan kishining bola-chaqa qilg'ani ma'qul, taqsir.

- Nima uchun?

Toyir aka olov jo'nashdirib, bir oz javobsiz o'lturdi. Soqol-murtiga uchib tushkan uchqun kullarini selpib tashladi.

- Xudoy farzand bersa, qarig'an kunlaringizda ishingizga yaraydi, - deb qo'ydi Toyir aka, yana bir oz olov to'g'rilab turdi. - Menda hech kim yo'q... Yoshim ellidan oshqan, taqsir... Hozir kuch-quvvat bor, bir narsa topib bo'ladi... Bir vaqt kelar, kuch ketar, shunda menga kim qaraydi, taqsir? Issiq jon, men og'rib yotarman, bir qoshiq suvg'a muhtoj bo'larman... Shunda suvni menga kim beradi, taqsir? O'lim haq, ajal yetib amonatni olsa, ko'zim yumilsa, bir chekkada o'lib qolg'aninni kim biladi, taqsir?.. Kishining bola-chaqasi bo'g'anda shunday gaplar yo'qmi, deb o'ylayman-da.

- To'g'ri gap, - dedi Sultonali, - darhaqiqat, kishi qanday kunlarga qolishini bilmaydi. Toyir akam aytkancha, bola-chaqa bo'lsa, bir oz ko'ngil to'qi-da.

Anvar bir oz so'esiz, o'ylanib turdi, qo'lidag'i piyolasini bo'shatib, Toyir akaga uzatti.

- Uylantirib qo'yayliqmi sizni?

Toyir aka minnatdor ohangda kuldi.

- E, joningdan, taqsir, - dedi, - endi bo'lmaydi.

- Nega bo'lmaydi?

- Soqolga qarang, o'lim isi keladi...

- Bo'lmag'an gap... Siz bizdan ham yosh ko'rinasiz.

- Ko'ngil qarig'an, taqsir, ko'ngil, - dedi Toyir aka, qo'lini ko'kragiga tegizib oldi. - Endi ko'ngil hech narsa ham tilamaydi, faqat tinchliq tilaydi... Tinchliq qachon bo'ladi, unisini bilmaymiz-da.

So'zni yana aylantirishka yo'l qolmadi. Anvar yer ostidan Sultonali ko'z yubordi. Sultonali ma'nolik bosh irg'atib qo'ydi. Toyir aka o'z oldidag'i yonib o'chkan xokalarni kuldan ajratib, gulxanga tashlar edi. Boyag'i shiddati yo'qolg'an gulxan nafis ko'k tutun chiqarib ohistag'ina chayqalib yonar edi. Kullar ko'kka uchar, cho'g'lar kulga botar, chalalar cho'qqa aylanar edilar... Uchavi ham so'z qo'yishqandek ancha vaqt gulxanning shu holini ta'qib etdilar.

Bisho'y, Ey Xiradmand...

- Muftilaringiz menim orqamdan jo'nag'an bo'lsalar kerak, mirzo Anvar?

Xayoli boshqa narsada bo'lg'an Anvar Sultonalinig so'ziga tushunibmi, emasmi, har nachuk bosh irg'atib qo'ydi.

- Men siz bilan xayrlashib ko'chaga chiqsam, "do'stingiz" B mulla Abdurahmon ularni kutib turg'an ekan. Chamasi kunduzgi B "suhbat"ning moba'di[49] bo'lsa kerak?!

Anvar xayoli bilan vido'lashqandek, tilar-tilamas Sultonali ga yuz o'girdi.

- Qanday suhbatning?

- Suhbatning emas, g'iybatning.

Anvar kuldi:

- Siz mulla Abdurahmon domlani ko'ralmay qoldingiz.

- Masala ko'ralmaslikda emas, uning noloyiq harakatida, do'st ko'rinib dushmanlik ko'chasiga kirishida.

- Biz uning chin ko'nglini bilishdan o'jizmiz.

- Har holda bu kaltakesak bizga do'st emas.

- Xo'sh? - deb kuldi Anvar.

- Muftilar bizga do'stmi, dushmanmi?

- Balki dushmanlilar, lekin biz ularga dushman emasmiz.

- Bali! - dedi Sultonali mirzo. - Basharti bizning yordamimizda ishlik bo'lg'an bir odam, erta-kech bizning dushmanimiz hisoblang'an kishilar bilan hamsuhbat bo'lsa, og'iz-burun o'pishsa, biz unga qanday baho berishimiz kerak? Bunday odamni biz ochiqdan-ochiq dushman yoki ahmoq deymiz. Ammo mulla Abdurahmon ahmoq emas, ko'b ish ko'rgan tullak! Endi faqat uning dushmanlik tarafi qoldi, ham bu aniq. Menim hukmimga qanoat qilmasangiz, hikmatka qarang.

Shayx Sa'diy:

"Bisho'y, ey xiradmand, az on do'st dast,

Ki bo dushmanonot buvad hamnashast"[50], -

deydirlar...

- Men mulla Abdurahmonni yaxshi kishi, deb o'ylaymanmi?

- O'ylamaysiz, biroq uning o'ziga yarasha muomala qilmaysiz, shu bilan birga anovi muttahaamlarni haddidan oshirasiz!

Anvar barkashdagi magizdan bir-ikki dona olib qo'lida ushladi.

- Sizningcha, ular bilan qanday muomala qilishimiz kerak?

- Mulla Abdurahmonni o'rdadan jo'natish kerak; tinchkina imom va xatibligini qilsin. Muftilarga ham qozixonadan birar vazifa topilib qolar.

Anvar bosh tebratib kuldi. Toyir aka gulxanga o'tun qalab shom uchun joynamoz yozdi. Sultonali mirzo imom bo'lib, uch kishi shomg'a turdilar. Shomni o'qub gulxan yonig'a o'lturar ekan, Sultonali so'radi:

- Yoki ularni o'rdadan jo'natish oson emasmi? - Oson, biroq oson ishda lazzat yo'q, - deb kuldi Anvar. - Sizning shu gapingiz bilan bir kishi yoding'a tushti: o'zi mulla Abdurahmonning qavmlaridan bo'lg'an oq ko'ngilli sodda bir kishi bor. Oti... ha, oti Safarboy, kasbi bo'zchiliq. O'tkan kun o'rdadan qaytib borsam, shu kishi uyda meni kutib o'lturibdir. Xo'sh, keling, Safar aka? - Kuygan-pishkan, menga "arz" B qildi: mulla Abdurahmonning bir do'stidan eshitkan emish, go'yo mulla Abdurahmon biravga "mirzo Anvarning tegiga yaqinda suv keladi" degan emish... "Bu nima degan gap, mirzo, nega sizning tegingizga suv keladi?" deb

so'raydi. Men kuldim... "Hozircha tegim quruq, basharti tegimga suv kelsa, bo'zchiligni o'rgatasizmi?" deb so'radim. Savolimga javob bermaydi, faqat sizning so'zingizni aytib:B "Imomimiz fisqi-fasod, bunday kishini haydaganingiz ma'qul" deydi. Sizga yoqadiring'an so'zni aytdimmi, Sultonali aka?!

- Bu kishi sizga chin do'st ekan, - dedi Sultonali jiddiy. - Men o'z fikrimda yanglishmasman. Bu kaltakesak yutkan chayonning yuragida, xudoy bilsin, sizga qarshi katta adovat bor.

Shu choqqacha olov kavlab jim o'lturgan Toyir aka so'zga qotishtir:

- Safar, yelkasi chiqqan, jikkak yigit emasmi, taqsir?

- Bali, bali.

- U mening oshnam bo'ladi. Ehey, u bilan biz har yoz birga mardikor ishlar edik, o'zi o'bdan yaxshi yigit.

- Vassalom, - dedi Sultonali mirzo. - Bas, Abdurahmon ham adovatda muftilardan qolishmaydir. Shuncha yaxshiligni bilmagan kishi...

- Yaxshiliq qil, daryog'a tashla, baliq bilmasa, xoliq[51] bilur, deganlar. Fuzuliy: "Dahr[52] bir bozordir, har kim mato'in arz edar" deb juda to'g'ri so'zlaydir. Shunga o'xshash biz ham, o'zimizda bo'lg'an mato'ni bozorg'a solamiz, ular ham bisotlarini kavlab shundan boshqasini topolmaydirlar.

- Bu shunday, mirzo Anvar, ammo o'zingizni dushmandan mudofaa qilish kerakmi, yo'qmi?

- Men nimani dushmandan mudofaa qilay? - deb kuldi Anvar. - Agar ularning adovati mendan bosh munshiylykni olish uchun bo'lsa, marhamat qilsinlar, hatto o'zim ularga yordam ham beray. To'g'ri, siz ularning nomussizona harakatlaridan qizishasiz, achchig'lanasiz. Menchi, men ham bir inson, ko'kdan tushkan farishta emasman, o'z ustimdagi g'iybatlardan, hayvoncha qiliqlardan, izzati nafsimga to'qing'an harakatlardan achchig'lanaman. Siz aytkancha, ularni o'rdadan haydash mulohazalarigacha borib yetaman. Biroq, ba'zi andishalar meni to'xtatib qo'yadir. Avvalo ular bilan tenglashish mening uchun kamchilik kurinadir; ikkinchi, ularni devondan haydash to'grisig'a kelganda yana andishalar bor: basharti muftilarni devondan chiqarsam xalq nima deydi, besh kun amalga minib, o'ttuz yilliq mirzolari qadr qilmadi, demaydimi? Agar ular tinchkina chiqib ketsa-ku, yaxshi, bil'aks, xon va shog'ovul domlalar vositasida yana kirib olsa, men nima degan odam bo'laman? Bu holda bir adovat ustiga yuz adovat zamlanishida shubha yo'q. Endi mulla Abdurahmon to'grisida: boshda men bu kishini o'rdag'a olishg'a qarshi bo'lib, birinchi ko'rishimdayoq bu mulladan yaxshiliq kutmagan edim. Biroq, sizga aytkanimcha, o'rtada nozik bir kishi vosita bo'ldi, shundan keyin noiloj xizmatka olishqa majburiyat tug'uldi. Mulla Abdurahmon ifloslar qatorig'a o'tkan ekan, ishi oson, jo'natib yuborish qo'limizdan keladi. Va lekin, fikrimcha, uni ham jo'natish maslahat emas. Avvalo xizmatka olmasliq kerak edi; oling'ach, uch oy o'tmasdan jo'natish... Juda og'ir, agar iflos bo'lsa uning tabi'ati, biz o'zgartira olmaymiz, har kim tilagan oshini ichadir. Sultonali mirzo muftilar to'grisida bir narsa deyalmasa ham, Abdurahmonni jo'natishg'a isror etdi[53].

- Xo'b, muftilar qolsin, yana bir necha kun sasishsin. Biroq, Abdurahmonni to'xtatmang, agar siz shu chuvalchangning bahridan o'tsangiz, hamrohlariga katta ibrat ko'rsatgan bo'lasiz.

Anvar kulib qo'ydi.

- Siz mening do'stinga qattig' tikildingiz...

- Tikilishka - tikildim, - dedi Sultonali mirzo jiddiy, - siz loaqal shuni ham jo'natmasangiz, men ketaman. Muftilarning aftini ko'rib qiynalar edim. Endi bu uchunchi iflosning yuziga qarashqa toqatim qolmadi!

Sultonali jiddiylik bilan edi, Anvar yana qarshi borishni muvofiq ko'rmadi.

- Xo'b, - dedi, - siz shuni maslahat ko'rsangiz, jo'natayliq.

- Bali! - dedi Sultonali. - Sizdan yana bir talab: ertadan boshlab meni o'z huzuringizga oling, toki muftilar ertadan kechkacha g'iybat so'zlab, maymun bo'lib vaqt kechirmasinlar.

- Bu ham oson, - deb kuldi Anvar, - ular men yo'q vaqtdan foydalanib, yurak bo'shatar edilar. Endi bundan ham bechoralarni mahrum etmakchisiz, bu qadar zulm...

Sultonali yana kulmadi:

- Qilg'ang'a qilamiz-da.

Shundan keyin ketishka chog'landilar. Anvar qo'zg'alar ekan, yonchig'idan bir tillo olib, Toyir akaga uzatti. Toyir aka bilibmi, bilmasdanmi, har holda tilloni qo'lig'a olg'andan so'ng, yana tez qaytarib berdi:

- Uyat, uyat bo'ladi.

- Bu pul o'zimga, deb o'ylamang, - dedi Anvar Toyir akaning qo'lini itarib, - siz bu pulga o'tun, magiz, ortib qolsa choy olasiz.

Sultonali akam bilan kelganimizda gulxanni bundan ham katta qilib berasiz.

- Sizlar kelsalaring hammasiyam o'zimizdan topiladi.

Anvar pulni olmadi. Toyir aka maslahat so'rag'andek Sultonali qaradi. Sultonali duo qilib oling, degan kabi ishorat qildi. Toyir akaning duosidan keyin chiqdilar.

Aldash Uchun Bola Yaxshi

Bir necha kunlardan beri Safar bo'zchi xursand edi. Mulla Abdurahmonning xizmatdan chiqishig'a o'zim sabab bo'ldim, deb o'ylar; o'z so'zi bilan mulla Abdurahmon kabi bir kishining suvg'a tushkan nondek shilqillab qolishig'a: "Ko'rpangga qarab oyog' uzat, mullavachcha!" B deb o'zicha kulib qo'yar edi. Kecha Samad bo'qoqni ko'chada uchratib, piching otdi: "Mirzaboshimning tegiga suv kelipti-ya, gapingni to'g'ri chiqishig'a qara, Samad?" - dedi. Chunki Anvarga borib aytgan xabarni shu Samad bo'qoqdan eshitkan edi. Samad bo'qoq uning bu pichingidan qizardi: "Qulog'img'a yanglish kirgan ekan-da, ablah!" deb gapni kulgulikka burdi. Safar bo'zchi ham "payrav" qildi. B "Bir qo'chqorning boshi ketkuncha, minglab qo'yning boshi kesilar emish, deb ayt domlangg'a!" dedi. Samad bo'qoq indamadi.

Safar bo'zchi mulla Abdurahmonning xizmatdan bo'shatilganini eshitkandan beri "Mirzamni bir ko'rsam" B deb Anvarning oldig'a borishga chog'lanib qoldi. Biroq, dastgoh yonidan qo'zg'alishga ishni qizg'andi. Bu kun ish to'qur ekan, o'zicha qaror berdi: B "Bu kun chorshanba, erta panjshanba... jum'a kun men ham bo'sh, mirzam ham bo'sh. Ha, indin borg'anim ma'qul".

Shomdan bir oz ilgariroq Safar aka ishdan chiqdi. Kunning sovuqlig'ig'a ham qaramay muzlagan sovuq suvda tahorat qildi, nari-beri bo'z sallasini chulg'ab, masjidga yugurdi. Ul jilovxonadan kirganda, masjidning to'rdagi hujrasidan mulla Shahodat mufti, Kalonshoh mirzo va mulla Abdurahmonlar namozga chiqib kelar edilar. Safar bo'zchi har ikki muftining ham o'rdada turishlarini yaxshi bilar edi. Mulla Abdurahmonni o'rdag'a yana oladig'an bo'libdirlarmi, deb o'yladi va uch ulamo kelib masjidga kirgunlaricha adab saqlab, masjidning bo'sag'asida qo'l bog'lab turdi. Ular kelib masjidga kirar ekan, mulla Abdurahmon ko'zining

paxtasini chiqarib, Safar bo'zchig'a qarab o'tdi, ular orqasidan Safar bo'zchi ham xonaqohg'a kirdi. Ammo haligi qarashdan so'ng Safar bo'zchining boshidan: "Bu mullalar ham domlamdek o'rdadan haydalganlarmikin? Mirzamning g'iybatiga yig'ilishqanlarmikin?" degan bir fikr o'tib ketdi.

So'fi takbir tushurdi, mulla Abdurahmon mehrobka o'tdi, mufti va boshqalar unga iqtido qildilar. Imom qiroatda, Safar bo'zchi somi'lik[54] o'rnig'a - "manovi ketman soqolning afti xunuk, uttasining avzoyi buzuq, domlamning bo'lsa g'urragi bola ochqan... Uchavi ham alamzada bo'lsami? Domlamning ko'nglini ko'targali kelganlardir, yoki mirzam bilan ikki orani bitishtirmakchilarmi? .. Mirzamning bitishmagani ma'qul, ikki og'iz gap uchun hanuzgacha kek saqlag'an domla..." deb o'ylar edi. Shu yo'sun vasvasalanib shom namozini qanday o'qug'anini o'zi ham bilmadi, ammo yotib turishdan erinmadi. Fotihadan so'ng jamoat tarqala boshladi. Besh-olti kishi, jumladan, Safar bo'zchi ham adab saqlab, domlalar masjiddan chiqquncha qo'zg'alishmadilar. Ular chiqib ketkandan so'ng so'fi sham'ni o'chirdi, boshqalar masjiddan tarqadilar. Safar bo'zchi sahnga tushib hujraga qaradi; hujra darichasidan sham' yoruqlig'i tushar, ichkaridan qo'lida quroq dasturxon ushlagan, o'n bir-o'n ikki yoshliq bir bola chiqib kelar edi. Safar bo'zchi jilovxonaga o'tib to'xtadi. Hujradan kelgan bola o'z yonig'a yetkach, bolani olding'a o'tkarib, uning orqasidan ko'chaga chiqdi. Bola ko'chani o'ng tomonig'a qarab ketdi. Safar akaning havlisi ko'chani chapida edi, lekin ul o'z havlisi tomong'a yurmay, shu bola orqasidan bordi.

- Hoy, Shukur so'fining o'g'li!

Shukur so'fining o'g'li - bola, yo'l ustida to'xtadi. Safar bo'zchi uning yonig'a yetib oldi.

- Qani yuravur, sening oting Mamatqul-a?

- Hi.

- Mamatqul... Sen bizning Asqarboyni taniysanmi?

Bola ajablangansumon Safar bo'zchig'a qarab oldi.

- Asqar mening o'rtog'im-da, shu topqacha bilmaysiz ekan-da!

- Ha, ha... O'zing ham yaxshi yigit ko'rinasan... Masjidda nima qilib yurg'an eding?

- Imom pochchamning hujralarida chay qo'yib berdim. Katta domlalar mehmon bo'b kepti.

- Ha, ha... Endi qayoqqa borasan?

- Imom pochchamning uylaridan osh ob kelaman-da.

- Tuppa-tuzuk dasyor bo'lib qopsan-da. Osh olib kelganingdan keyin tag'in choy qo'yib berarsan hali?

- Ha, qo'yib beraman. Domla pochchalar jo'nag'uncha xizmat qilib turaman.

- Ha, ha... Katta domlalar qachon kelishdi ekan?

- Dadam azong'a chiqqanda kelishdi-da, qo'yib bergan chayimni shu topta ichishayapti.

Safar bo'zchi o'n qadamcha so'zsiz bordi.

- O'zing ko'b yaxshi bolasan-da, Mamatqul, domla pochchalaring nima deyishyapti?

- Hali gapurishkanlari yo'q-da.

- Mamatqul-chi, shu domla pochchalarning so'ziga yaxshi quloq solib tig'nab og'an kishi bemalol jannatka kirib ketavuradi-da...

Sen ham ularning so'zini tig'nab olasan-mi?

- Ha, ting'ab olaman. Dadam ham savob bo'ladi, deyapti.

- Bali, Mamatqul, juda yaxshi tig'nab ol-da... Agar sen shu domla pochchalarning so'zini yaxshi tig'nab, ular jo'nag'andan keyin

menga borib so'zlab bersang-chi, Mamatqul, men senga o'n pul beraman-da.

Mamatqul tushunmaslik ichida Safar bo'zchig'a qaradi:

- Chin aytayapsizmi, Safar aka?

- Yolg'oni yo'q-da, Mamatqul, - dedi Safar bo'zchi va bo'z yaxtagining cho'ntagini silkitib jaraqlatdi. - Ko'rayapsanmi chaqalarni...

Agar ularning gapini tig'nab menga so'zlasang-chi, o'n pulni olavurasan-da, Mamatqul.

- Tunda sizning oldingizg'a borg'ani qo'rqaman-da.

- Nimadan qo'rqasan, Mamatqul? Asqar o'rtog'ing kechasi ham qo'rqamasdan yuravuradi.

- Men itdan qo'rqaman-da.

- Bizning ko'chada it yo'q-ku, tentak, qo'rqasang eta-metan bor. Agar imom pochchang endi ketavur desa-chi, Mamatqul, xo'b, deb hujradan chiq-da, hech kimga bildirmay, darchaning tegidan gapni eshit, hami?

Mamatqul nima uchundir iljayib qo'ydi va ma'qul degan kabi bosh irg'atdi.

- Qo'rqasang, ular jo'nag'andan keyin biznikiga bor, men do'konda ish to'qub o'lturaman; o'n pulni olib kelavurasan-da, sendan nima ketdi, Mamatqul...

- Tuzuk.

Bola shu so'zni aytib kichkina, tor ko'chaga buruldi. Safar bo'zchi bolaning orqasidan bir oz qarab turg'andan so'ng, orqasig'a qaytdi. Safar bo'zchi bolag'a bergan o'zining bu vakolati bilan kelasi kun mirzoboshining oldig'a yana bir gap topib bormoqchi edi. Uning fikricha, ehtimolki, keyingi domla pochchalar ham o'rdadan haydalanishka loyiq, mirzoboshig'a dushman bo'lib chiqar edilar. Shu xayollar bilan kelib, uyiga kirdi. Erini kuta-kuta qozondag'i tuppasi atalag'a aylangan To'xtabibi Safar bo'zchini koyib qarshi oldi.

Chaqangiz Siyqa Emasmi?

Ul aksar shom va ertalabki namozlarnigina masjidda o'qub, qolg'anlarini uyida ado qilar, peshin, asr, xuftanlarga vaqt topolmas edi. Ammo bu kech jo'rtta xuftanga chiqmadi. Ya'ni Mamatqul o'n pul uchun shoshib, topqan gapini kishilar orasida so'zlab bersa ehtimol edi. Oshdan so'ng ishxonasiga chiqdi. Dastgoh yonidag'i qora charog'ni sqib o'rishdagi uzuqlarni uladi, aymashqan iplarni yeshdi, chigillarni yozib tarog'ladi, og'zi bilan oxor burkib yana taradi va eng so'ng qurutish uchun o'rishni yelpidi. Urish go'qishqa rostlang'andan keyin, eski to'ppidagi naychaga soling'an iplarni (arqoqni) olib, dastgohka tushti, tig' va gulani orqag'a surib mokinini rostladi.

Qora charog' arang-arang dastgohni yoritar, yelkasi tashqarig'a turtib, ko'kragi ichka botqan Safar bo'zchi, go'yo dastgohka quyulib qo'yg'andek ko'rinar edi. Tepki bosishdan g'ich-g'ich qilg'an nag'ma eshitar va bu nag'ma ohangaga o'ynag'uchi mokki u yoq-bu yoqqa o'tib turar, lahza sayin arqoq-o'rish birlashib, to'rt ellik bo'z hosil qilar edi. Safar bo'zchining bir kechlik ishiga bir ohor mo'ljal bo'lib, qora charog'ning moyi ham soat vazifasini o'tar, ya'ni qora charoqqa to'ldirilgan moy har kun bir ohorg'a yetib bitar edi.

Safar bo'zchi navort yog'ochini o'rab, ohorliq tandaga - O'rishka mo'raladi va nos otib, ko'cha tomong'a quloq soldi. Chunki ul hanuz Mamatqulning kelishidan umidvor edi. Bir oz quloq solib turg'andan keyin, morkkiga yangi naycha joylab, yana ishka urindi. Ichkarida charx toblab naycha solish bilan mashg'ul To'xtabibi ko'ylak yengini iplik o'rishchalar bilan to'ldirib chiqdi. Gap-so'zsiz, o'rishchalarni eski to'ppiga ag'darib, bo'shalg'an naychalarni yig'ib oldi.

- Oyog'im sovuq qotti, olovning ilojini qil-chi.

- O't yoqib beraymi?

- Ha, bali, uch-to'rtta tarashani kertib kirsang bo'ladi.

To'xtabibi chiqib ketdi. Safar aka asabiylangandek tez-tez tepki bosib ishka qaradi. Mokki to'xtovsiz ikki yoqqa sapchib turdi. O'n daqiqa chamasi shu holda ish qizg'in davom etkandan keyin, birdan mokki to'xtadi, Safar bo'zchi tashqarig'a quloq solib qoldi.

Ko'cha eshik "g'iyq" etib ochilib, yo'lakdan kichkina oyoq tovshi keldi. Safar bo'zchi morkkisi qo'lida o'zicha iljaydi, yana bir-ikki oyoq boskandan keyin, do'konxona eshigi ochildi.

- Bali, Mamatqulim, bali... Eshikni yop, eshikni!

Mamatqul eshikni yopdi va ikki qo'lini og'zig'a ko'tarib isindi.

- Sovuq qotdingmi, Mamatqul? Hozir olov yoqamiz, hozir... Boyadan beri Mamatqul keladi, deb o'n pulni saqlab o'lturibpan-da.

Shu paytda eshik qiyag'ina ochilib, yana yopildi.

- Kiravur, To'xta, kiravur: o'zingning Mamatquling-ku.

Tarasha ko'tarib To'xtabibi kirdi va Mamatqulg'a qaradi.

- Mamatqulmiding, - dedi To'xtabibi. - Bemahalda nima qilib yuribsan, bolam? Enang eson-sog' yuriptimi?

Mamatqul To'xtabibining so'ziga bosh irg'atib, Safar bo'zchig'a qaradi...

- Mamatqulning menda ishi bor, xolasi. Olovni tezroq yoq. Mamatqul sovuq qotipti...

To'xtabibi o'tunni gulxan o'rnig'a tashlab, qo'lidag'i qovg'asini qora charoqqa tutib yondirdi va borib o'tunni yoqdi.

- Ularni jo'natib keldingmi, o'g'lim Mamatqul?... Bali, bali. Yonlaringg'a yana boshqa kishi ham keldimi?

- Yo'q.

- Ha, ha... Imom pochchang senga ketavur demapti-da?

- Men tag'in ikki qayta chay qo'yib berdim-ku: men ketsam ularga kim chay qo'yib berardi. Men chayni qo'yib gapni ting'ab o'lturdim.

- Bali, bali, - dedi Safar kulib va xotinig'a qarab qo'ydi. - Yigit deganing ana shunday bo'lsin-da, bizning Asqarboylar ham "yigit"da. Qani, Mamatqul, gulxanning yonig'a borayliq-chi, isinib gapirishamiz-da.

Ikkisi gurillab yong'an olov yonig'a cho'nqaydilar. Safar aka oyog'ini kafshidan chiqarib olovig'a tutdi.

- Asqarboy uxlab qog'anmi, deymen, xola?

- Uxlab qog'an, - dedi To'xtabibi va borib dastgoh yonidag'i bo'shalg'an naychalarni yig'ib oldi.

- Shularni to'ldirib bersam, bu kechka yetar?

- To'ldiravur-chi, ko'ramiz-da.

To'xtabibi do'konxonadan chiqdi. Safar bo'zchi Mamatqulg'a qarab iljaydi. Mamatqul ham o'z navbatida iljayib, Safar bo'zchining chaqaliq cho'ntagiga ko'z tashladi va nima uchundir entikib qo'ydi.

- Xo'sh, Mamatqul oxun?

Mamatqul o'ylab ikkilandi:

- Kitob... kitob so'zini aytishmadi-da, he... Katta domlam qurg'andag'i[55] ijani[56] o'qug'an edi, men...

Safar bo'zchi bolaning andishasiga tushunib kuldi:

- Sen uqub ololmadingmi, attang. Mayli, uqub olg'aningni ayta ber.

Mamatqul yengillanish nafasi yutdi, ko'zini beixtiyor Safar bo'zchining cho'ntagiga tikdi.

- Kitob so'zi bo'lmasa ham chaqani beravurasizmi, Safar aka?

Safar bo'zchi kulgidan o'zini to'xtata olmadi, cho'ntagadan chaqalarni chiqarib qo'lig'a oldi:

- Beravuraman-da. Ko'rayapsanmi?... Shundan o'novi seniki.

- Imom pochcham, - dedi Mamatqul ko'zini chaqadan ololmag'ani holda, - imom pochcham o'zi o'rdag'a mirzaboshi bo'g'an ekan-da... O'sha xat bitadug'an jayda mulla emas bir kishi katta bo'b qog'an ekan... O'sha mulla emas xomi kishi imom pochchamni xat bitishka tozasi ekan, deb mirzaxonadan chiqarg'an ekan-da... Ali mirzo degan kishi imom pochchamni unga yomonlapti...

Safar bo'zchi Mamatqulning so'zini bo'ldi:

- Kimga yomonlapti?

- O'sha mulla emas xomi kishiga yomonlapti-da... Shunnan keyin imom pochchamni chiqaripti. Endi katta domlamlarni ham o'rdadan chiqarsam, deb yurg'an ekan. O'zi juda yomon kishi ekan-da... Katta domlamlar buni nima qilamiz endi, deb imom pochchamning oldig'a kelishi ekan-da, - dedi Mamatqul va bir necha fursat Safar bo'zchining qo'lidag'i chaqaga qarab turdi. - Chaqangiz siyqa emasmi, Safar aka?

Safar aka kuldi, chaqadan beshtasini ajratib Mamatqulg'a uzatti.

- Mana o'zing ko'r-chi.

Mamatqul chaqani olib, uyoq-buyog'ini tekshirdi:

- Muhri butun ekan. Bir pulga o'n paysa holva berarmikin, Safar aka?

- Nega bermasin. Chaqani cho'ntagingga solib qo'y, qolg'anini so'zlab bo'g'aningdan keyin olasan. Katta domlalar kengashka kelgan ekanlar, degin?

- Ha... Chaqamni belbog'imga tugsam tushib qolmasmikin?

- Hozir tugma, mendan yana besh pulni olg'aningdan keyin, qo'shib tugarsan.

Mamatqul qo'lidag'i pulni jaraqlatib o'ynadi va shuning orqasidan ijirg'anib shikoyatlandi:

- Oyog'im ivishib qog'an.

- Cho'nqayib o'lturma.

Mamatqul o'lturib olg'andan keyin, yana ijirg'andi:

- Igna sanchyapti?

- Quloq solma, so'zlay ber, hozir o'zi tuzalib qoladi.

- A, shundaymi, - dedi Mamatqul mahsisini silab. - Sizniki ham ashundaqa bo'ladimi, Safar aka?... Katta domlam soqolini

tutamlab, o'shani yandi., tuzoqqa tushar, dedi.

Imom pochcham o'ylab o'turdi, undan keyin... Sanchyapti-ku, Safar aka?

- Hozir tuzalasan, xo'sh?

- Undan keyin... Sizlarga ma'qul bo'lsa bir gap xotiringga keladi, dedi. O'sha ko'klam chiqsa uylanadi, dedi...

Safar bo'zchi Mamatqulni to'xtatib so'radi:

- O'sha kim, o'sha?

- O'sha-da, mulla emas, singlitaloq-da... O'zingiz ham so'ray beraydi ekansiz-da!.. Oladug'an xotini chiroyliq, deb eshitaman, dedi.

Bu ham bir gap-da, shu qizni xong'a to'g'rilasaq bo'ladimikan, dedi. Katta domlalar ma'qul deyishdi. Hay-hay deyishdi... Shu yerda Mamatqul bir oz o'ylab qoldi, - buning davosi gulchin bo'ladi, deyishdi.

Safar bo'zchi keyingi so'zni takrorladi:

- Gulchin bo'ladi, deyishdi?

Mamatqulning o'zi ham bu to'g'rida ikkilangandek bo'ldi.

- Men yaxshi payqamadim-da: davosi gulchin bo'ladi, deyishdi... gulchay... yo'q.

- Undan keyin?

- Shu, bo'ldi.

- Bari?

- Bari shu... Men tashqarig'a chay qo'yg'ani chiqqanimda gap ting'amadim-da.

- Ma'qul, ma'qul, - dedi Safar bo'zchi, - undan keyin ular ketdilarmi?

- Ketdilar. Imom pochcham endi uyingga bor, dedi menga... Chaqani bersangiz qo'shib tugur edim.

Safar bo'zchi kulib, qo'lidagi chaqadan yana besh pulni uzatdi.

- Mendan o'n pul olg'aningni har kimga so'zlab yurma, tuzukmi? Ha, undan keyin bu gapni hech kimga aytma, domlalarining so'zi savobsiz gaplar ekan... Uyingga slg'iz ketkali qo'rqmaysanmi?

Mamatqul bir oz o'ylanib, belidagi chaqa tugunini qo'li bilan ushladi, Safar akaning "qo'rqmaysanmi" savoliga javob bermay, borib eshikni ochdi va yugurgancha chiqib ketdi.

Quv Odam Ekan

Safar bo'zchi darbozadan kirganda, ichkaridan yasamol bir xotin chiqib qoldi. Munday yaxshi kiyingan va husndor xotinni ul o'z umrida birinchi martaba ko'rgani uchun bo'lsa kerak, xotin yashirib olg'uncha, undan ko'zini olmay qaradi. Taajjub va hayrat ichida kelib mehmonxonag'a kirdi. Mehmonxonada Anvar yo'q, Anvar o'rnida begona bir kishi - Sultonali mirzo o'lturar edi. Safar bo'zchi salom berdi. Sultonali mirzo javob berib, o'lturgan joyidan Safar bo'zchig'a joy ko'rsatdi. Safar bo'zchi bir oz so'zsiz o'lturg'andan keyin, "mirzasini" so'radi. Sultonali mirzo, Anvarning qo'shnilaridan birinikiga zarur bir yumish bilan chiqib ketkanligini va bir ozdan so'ng kelishini so'zlab, undan mirzoda qanday yumishi borlig'ini savol qildi.

- Yumish-ku, yo'q, taqsir, - dedi Safar. - Biz bir xolis duogo'y odam... Mirzamni bir ziyorat qilay, deb kelgan edim.

Sultonali Safar bo'zchini bir narsaning tama'ida yurg'an kishi, deb o'yladi. Chunki Anvarning qo'li ochiq'lig'ini, unga ko'b hojratmandlarning o'rganib qolg'anliqlarini yaxshi bilar edi. Ammo Safar bo'zchi Sultonalinig silliq muomalasidan xursand bo'lib, unga qarshi o'zida do'stliq sezdi. Bir oz jim o'lturgandan keyin Safar yana tilga keldi:

- Baraka topsin mirzam odamjon-da, odamjon; bizdek faqirlar bilan ham og'ayni, sizlar bilan ham shunday, barcha barobar.

Bu so'z Sultonali mirzoning boyag'i fikriga qarshi so'zlangandek tushdi. Safar bo'zchining mirzo bilan og'ayniliq da'vosi uni taajjubga soldi.

- Shunday, shunday... Mirzo, siz aytkancha, barchaga barobar yigit, - dedi Sultonali.

- Nima kasb qilasiz?

- Bo'zchiliq, taqsir. Lekin mirzam, sen bo'zchisan, deb bizdan hazar qilmaydi, biz shunisiga ado-da, taqsir... Bo'lmasa guzarimizning oqsoqoli ham ikki og'iz gapimizga quloq solsin-chi. Nafsambir gap yaxshi-da, taqsir.

Safar bo'zchining "nafsambir" gapi Sultonalini beixtiyor kuldirdi.

- To'g'ri aytasiz. Ismingiz nima?

- Biz devorning kavagida yotqan bir odam-da. O'zimiz kimu, ismimiz nima bo'lar edi. Shaharning Olim qovog'i[57] emasmizki, aytkan on tanib olsangiz.

Sultonali mirzo yana kuldi, - "nafsilamr" gaplardan zavqlanib, ul ham Safar bo'zchig'a qarshi o'zida yaqinliq his etdi va bir oz o'ylab turdi.

- Ismingizni aytsangiz, balki men tanir edim... Siz bo'zchi bo'lsangiz, o'tkan hafta mirzo Anvarga bir so'z aytgan emasmisiz?

- Aytkan bo'lsam ehtimol; nega desangiz, qo'l bo'shag'anda mirzamning ziyoratiga kelib turaman-da.

- Siz... Siz mulla Abdurahmonning qavmlaridan emasmisiz?

- Xe-xe-xe... Xudda, taqsir.

- Agar yanglishmasam, ismingiz Safarboy chiqar? - Safar bo'zchi zavqlanib, kayflanib kulib yubordi:

- Mirzam aytkan ekanlar-da. Sultonali mirzo ham kuldi va kulgi orasi latifa qildi:

- Siz o'zingizni past urib Olim qovoq emasmanki, otimni aytkan on tanisang deysiz, holbuki, sizni o'rdaning mirzoboshisi, shaharning qo'rboshi, dahboshisi ham taniydir.

- Tavba qippan, tavba qippan, - dedi Safar. - Men o'z qadrimni bilmay yurg'an ekanman-da.

Ikkisi hangama so'qib bir necha payt kulishdilar va bir onda eski qadrdonlar holig'a o'tishdilar. Sultonali uni "Safar aka" deb xitob qila boshladi va mulla Abdurahmonning keyingi ahvolidan so'radi. Safar bo'zchi mulla Abdurahmonning bo'shatilg'anidan xursandligini izhor qildi va uning labi gezarib yurg'anini so'zlab, Sultonalini ko'ldirdi.

- Shunchalik holig bor ekan, duningga qumg'on bog'lashing nima hojat edi, deb kulaman. Egri to'nkaga - egri to'qmoq; mirzam xo'b yaxshi ish qilg'anlar-da.

- Shunday, - deb kuldi Sultonali, - kishilarga endi nima der ekan, balki qulog'ingizga chaling'andir?

Safar bo'zchi o'ng qovog'i ustini silab oldi va qo'lining tekis o'smagan tirnoqlariga qaradi.

- Bu to'g'ridagi so'zini eshitkanim yo'q-ku... Endi o'zi yomon odam-da.

- Masalan, yomonlig'i?

- Yomonlig'i... - deb yana tirnog'ig'a qarab qoldi, - ishqilib, taqsir, shu odamni payini qirqsam, deydi-da. Ilgari xolisanlillo

dushman bo'lsa, endi alamzada bo'ldi-da...

Safar bo'zchining sodda ko'nglida yashiring'an sir oz-oz sirtiga ham tepib turar edi. Uning - "...endi alamzada bo'ldi-da" jumlasidan shubhalanib qolg'an Sultonali jiddiy tus oldi:

- Men mirzo Anvar bilan birga turaman, Safar aka, - dedi. - Mirzo bilan bizning oramizda hech bir yashirin gap bo'lmaydi.

Masalan, sizni tusmol bilan tanishim, mulla Abdurahmon to'g'risida kelib aytgan so'zingizni bilishim...

- Men buni bilib turippan, taqsir.

- Bilib turg'an bo'lsangiz, - dedi Sultonali o'pkalik qiyofatda, - nega mendan shubhalanasiz?

- Yo'q, yo'q, uka, men xudoy hahqi...

- Bo'lmasa, nega mulla Abdurahmon to'g'risidagi savolimga tuzuk javob bermaysiz?

- Men aytdim-ku, yomon odam-da, o'zi...

- Uning yomon odamlig'ini o'zim ham bilaman. Ammo meni ham yomon odam deb o'ylag'aningiz uchun... Xo'b, hali mirzo Anvar kelganda o'sha mendan yashirib turg'an gapin-gizni so'zlarsiz, men shunda sizni uyaltirarman...

Safar bo'zchi birdan kulib yubordi va qo'li bilan Sultonalini yanib qo'ydi:

- Uyat qilsangiz ham "nafsambir"ini aytay, ancha quv odam ekansiz.

Bu sodda baho Sultonalini kuldirdi:

- Siz mendan ham quvraq ekansiz.

- Men topqan gapimni mirzamning o'ziga aytay, degan edim-da.

- Albatta aytasiz, lekin men ham eshitsam, zarar qilmaydi. Xo'sh: "alamzada" nima qilmoqchi?

- Alamzadami? - deb kuldi Safar va bir oz o'ylab turdi. - O'rdada turadig'an bo'lsangiz, anovi katta go'zim muftilaringiz bor-ku?

- Bor, bor: pul bersangiz harom o'lgan eshakning halollig'iga fatvo beradigan muftilar. Xo'sh?

- Gaplaringiz ham qiziq ekan... Ana shu muftilaringizdan ikkitasi o'tkan kun domlamizning hujrasiga mehmon bo'lishdi...

Safar bo'zchi o'tkan faslda yozilgan mojaroni bir-bir so'zlab bordi. Eshitkuchi bo'zchining soddag'ina qilib sir olishini kulib, zavqlanib tinglab turdi.

- Bolaning so'zi ko'b tural keldi, taqsir. Chamasi mirzam bir qizg'a uylanmakchi ekan-da. Qizi qurg'ur chiroyliq bo'lsa, qo'ying-chi, shu qizni xong'a oldirmoqchi bo'lg'anlar-da. Kishiga alam qilg'andan keyin har bir kurakni bemalol...

Sultonali mirzo bu so'zni eshitish bilan birdan o'zgarib ketdi, ko'zi katta ochilib, manglayida uzun-uzun ajinlar hosil bo'ldi:

- Tutilmagan gap... Xo'sh, so'zlay bering-chi?

- Bolaning xullas gapi shu, - dedi Safar va bir oz jim qarab turdi. - Ha, ha, yana bir narsa ham bor ekan: ular shuni muvofiq ko'rganlaridan keyin - "buning davosi gulchin" deb aytgan emishlar. Men bolaning bu so'ziga harchand tushunmadim. Bola yanglishqanmi yoki mullalarning shunday tojikisi ham bo'ladimi, men endi avom odamman-da, taqsir.

Sultonali mirzo shu jumla ustida o'yladimi yoki boshqacha bir andisha uni mashg'ul etdimi, baharhol, birar daqiqa chamasi so'zsiz xayol surib qoldi. Safar bo'zchi esa, bu holdan bad olib, manglayini qashidi. Qashir ekan, barmoq orasi Sultonali mirzoning yuzidan bir narsa o'qushqa tirishar edi.

- Ular qaysi kun shu maslahatni qilg'an edilar? - deb so'radi Sultonali mirzo.

- O'tkan kun, taqsir.

- Ya'ni orada kecha panjshanba o'tkan?

- Bali, bali.

Sultonali boshini chayqab tebrandi. So'ngra mirzo Anvarning ko'klamga chiqib uylanmakchi bo'lg'anini, qiz esa, shu uying bolasi ekanini, domlalar mirzo Anvarning obro'sini to'kish fikriga tushkanliklarini so'zlab chiqdi:

- Rahmat sizga, Safar aka, - dedi Sultonali. - Siz mirzo Anvarning obro'sig'a to'qunmoqchi bo'lg'an bir yomon-liqning xabarini oldindan olib kelgansizkim, mirzo Anvarning bir do'sti bo'lishim sifati bilan sizga minnatdorchilik izhor qilaman va shuning bilan birga bu xabarni mirzoga bildirmasligingizni, hozircha bu sirning ikkimizning oramizdag'ina qolishini sizdan so'rayman.

Negaki, mirzo Anvarni bu xabar bilan tashvishka solg'an bo'lamiz.

Mirzoga bu xabarni aytishdan ilgari oshig'ich ravishda siz bilgan ifloslar qarshisig'a chiqib ishlashimiz, mirzoning obro'sig'a to'qunadig'an yomonliqni daf qilishimiz va shundan keyingina bo'lib o'tkan bu mojaroni unga so'zlashimiz kerakka o'xshaydir, Men hozir mirzo Anvar qaytib kelmasdanoq, shu gap orqasidan bir joyg'a boraman.... Boradig'an joyimni sizga aytib ham qo'yay: "Davosi gulchin" B jumlasidagi "gulchin" so'zini bola yanglish onlag'an, ular - "davosi Gulshan" deganlar. Zeroki B "Gulshan" so'zi bir xotinning iemi bo'lib, bu xotin xong'a chiroylik qizlar topib berguchi haram dallasidir[58]. Ular o'zlarining iflos niyatlariga shu xotin orqaliq yetmakchi, shu vositada mirzo Anvardan o'ch olmoqchi bo'lg'anlar. Fursatni qochirmay shu xotinning oldig'a borishim kerak. Gapka tushungan chiqarsiz, Safar aka.

- Tushundim, sadag'ang ketay, taqsir.

- Gap shunday bo'lsin; ish bartaraf bo'lg'uncha bu to'g'rida mirzoga og'iz ocha ko'rmang, jon aka, - dedi takror Sultonali va o'rnidan turdi, - Men mirzo Anvar kelmasdan jo'nay, kelsa yubormaydir. Sizdan meni so'rasa, bir kishi chaqirib ketdi, dersi, durustmi?

- Xo'b, men ham siz bilan ketabersam?

- Yo'q, siz o'lturing, menim daragimni aytib uni xotirjam' qiling. Undan keyin kelasi jum'a albatta shu yerga kelib mendan natijani eshitarsiz, mirzo bilan uchavimiz o'lturishib suhbatlasharmiz, ma'qulmi?

- Xo'b.

Sultonali xayrlashib, oshig'ich mehmonxonadan chiqdi.

Cho'loq Qush

Ayvonda salla o'rab ovora bo'lg'an maxdum yo'lakdan "zaifa" shaprasini olib, tanchada sanama tikib o'lturg'uchi Ra'noga:

- Yo'lakda xotin kishi ko'rinadi, xabar ol-chi, bolam, - dedi. Ra'no yo'lakda yarmisini ko'rsatib yondama turg'an xotinning oldig'a bordi.

- Assalomu alaykum...

Xotin salomga javob berib, yo'lak tomong'a o'tdi va Ra'noni o'z oldig'a imladi. Yasamol, po'stun kiygan bu xotin Ra'noning diqqatini o'ziga jalb etdi. Borib ko'rishdi.

- Nasibbekning havlilari shu emasmi, otin qiz?

- Yo'q, - deb kuldi Ra'no, - biz Nasibbekning qo'shnisimiz.

Xotin boshdan-oyoq Ra'noga qarab chiqdi:

- Sho'rim qursin, - deb qo'l silkdi xotin, - men adashib sizlarni ovora qilibman... Kezi kelganda tanishib qo'yg'anni aybi yo'q, bu kimning havlisi?

- Solih maxdumning.

- Men adashmay ketay, juda uyat bo'libti-da, hali men maxdum pochchamning havlilariga kirdimmi... Siz kimlari?

- Men... qizlari.

- Ko'b yashang, ismingiz?

- Ra'no... Qani, bu yoqqa.

- Rahmat, Ra'noxon... Nasibbekning uyi sizning qaysi tarafingizdagi eshik bo'ladi?

- So'limizdagi birinchi darboza?

- Rahmat, Ra'noxon.

Xotin xayrlashish o'rnig'a, yana bir oz Ra'noga qarab turdi. Ra'no bu holdan o'ngg'aysizlanib, yerga qaradi. Xotin kulimsib olg'andan keyin, Ra'no bilan xo'shlashib orqasig'a qaytdi, tashqarig'a chiqib, Safar bo'zchig'a uchrashdi...

Ra'no xotinni jo'natib, ichkariga kirganda, maxdum "zarurat" to'nini kiyib, o'ziga oro bergan holda, ayvondan tushib kelar edi.

Xotinning kim ekanini so'rag'andan keyin, Ra'noga bu kungi ro'zg'or ishlari to'g'risida ba'zi ta'limotlarni berdi. Chunki Nigor oyim bu kun ertalab qarindoshlarnikiga mehmon bo'lib ketkan, Ra'no uyda yolg'iz qolg'an edi.

- Onang kech qaytadi, binobarin, taomni barvaqtroq qilsang ham bo'ladi... Habba, taomni o'zing bilan Anvar akangga loyiq qil, men bo'lsam to'ydan albatta to'yib kelaman, onang ham och kelmas, - dedi va bir necha qadam yurib, yana to'xtadi. - Anvar akangdan, nima taom qilay, deb so'rasang yaxshi bo'ladi, qizim!

Ra'no otasig'a ma'qul ishoratini berib ayvonga keldi, maxdum chiqib ketdi. Ra'no ayvonda bir necha vaqt sanama tikib o'lturgandan keyin, ishini yig'ishtirdi, rafdag'i kitoblardan birini olib ochdi. Kitob ustida ham ancha shug'ullanib, bundan ham zerikdi. So'ngra o'rmidan turib, tashqarig'a yo'l soldi. Boqcha eshigi yonig'a kelganda, Anvar tashqarida kim bilandir xayrlashar edi. Ra'no eshik yonida kutib turdi. Bir ozdan keyin Anvar yolg'iz qolib, shu tomong'a - ichkariga qarab kela boshlag'andek bo'ldi. Ra'no kulimsib o'zini eshik panasiga oldi.

- Assalom.

Bir-ikki qadam olding'a o'tkan Anvar muloyim'ina eshitilgan "assalom" so'zi bilan cho'chib, yonig'a qaradi va juda ham qo'rqqan kishi bo'lib atrofiga tuflay boshladi.

- Jonim chiqib ketdi... Bu nima qilg'aning, hoy qiz!

- Bumi, bu sizni cho'chitkanim.

- Xo'sh, nima qilib yuribsang?

- Sizga osh qilib beraymi, deb so'rag'ali chiqqan edim.

- Otamdan so'ra.

Ra'no otasining to'yg'a ketkanini va so'zini aytdi. Anvar kulimsidi.

- Uch qavat havlida ikkimiz yolg'iz qolsaq qanday baxt bu?.. Bo'lmasa men darbozani zanjirlab kelay.

- Ha... zanjirlab keling...

- Nega achchig'lanasan, yaxshi qiz, men ichkari kirsam, mehmonxonaning yolg'iz qolishini o'ylamaysanmi?

Ra'no istig'nolandi.

- Men sizni ichkariga taklif qilg'ali chiqmadim, nima osh qilishni so'rag'ali chiqdim.

- Maqsadingta tushunib turibman, ammo sen yolg'iz zerikmagil deyaipman.

- Men zerikmayman... Qanday osh qilay?

- Qaysi xilini buyursam ekan? - deb o'z-o'ziga savol berdi Anvar. - Ubraga uquving yo'q, palovni lanj qilasan, somsani yopolmaysan, tuppuni kesalmaysan, senga qayla buyurg'andan, atala qil degan yaxshi, chunki eziltirib yuborasan, manti to'g'risida o'ylash ham ortiqcha... Yana shu holda qanday osh qilay, deb do'q urg'aning qiziq.

- Men uquvsiz bo'lsam, o'zingiz osh qiling.

- Men ham osh qilishni yaxshi bilmayman, shuning bilan birga do'q ham urmayman, - dedi Anvar. - Lekin ikki yorti - bir butun bo'lsaq ehtimol yaxshi osh qilarmiz... Sen borib o'choq harakatini ko'raber, sabzi-piyoz to'g'rashni menga qo'y, xo'bmi, yaxshi qiz? Ra'no javob bermadi, o'pka namoyishi ostida ichkariga jo'nadi. Anvar kulgi orasi tashqarig'a chiqdi...

Ra'no o'choqqa olov yoqib, qozonni yuvar, Anvar o'choqboshining sufasiga enggashkan ko'yi sabzi to'g'rar edi. Ra'no hanuz o'pka saqlab, Anvarning savollariga javob bermas, uning qiziqliq so'zlariga ham teskari qarab kular, kulgisini unga ko'rsatmas edi.

- Xotin kishining charxi bilan o'chog'ig'a tegma, degan gap to'g'ri emish... Albatta, sen xotin kishi emassan-ku, biroq, "kullu shay'in yarji'u ila aslihi"[59]. Sabzini mayda to'g'raymi, yirik? Bir bor emish, bir yo'q emish, o'tkan zamonda bir qiz bor emish: ko'ziga tutun kirib yum-yum yig'lag'an emish. Sababyni so'rasalar, o'tun ho'l emish, ammo qizning achchig'i xiyli mo'l emish... Teskari qarab kulma, hoy qiz! O'h, latta keltir, qo'limni kestir!

Ra'no yalt etib Anvarning qo'lig'a qaradi va aldang'anini bilib yana o'z ishida davom etdi.

- Qo'lingni kessang ham bu qiz ishonmaydi. Soching kuyadi, yaxshi qiz.

Ra'no sochini orqasig'a tashlab, o'choqboshi sufasiga chiqdi; qozong'a yog' solib, Anvarning oldig'a go'sht bilan piyoz keltirib qo'ydi. Anvar go'shtni to'g'rab, yana tegajaklik boshladi:

- To'yinglar qachon, hoy qiz... Javob bersang-chi, axir, agar nasrni pisand qilmasang, nazm bilan ham so'ray:

Nag'ma unlari,

Bahor kunlari,

Ishrat tunlari,

Yetarmi, Ra'no?

Ra'no sekin iljayib, Anvarga yon qaradi, so'ngra ko'zini o'choq yonidag'i bir nuqtaga olib, harakatsiz qoldi.

- Nasrga javob beralmagan, nazmga... O'zim ham qiziqman-da, - dedi Anvar.

Ra'no bir necha vaqt boyag'icha harakatsiz, Anvarning pichingig'a iltifotsiz turdi, so'ngra Anvar tomong'a bir oz mayl etib iljaydi: Kecha-kunduzlar,

Qizardi yuzlar,

Uyatli so'zlar

Bitarmi, mirzo?

- dedi va oradan ozg'ina fursat kechirib yana:

O'choq boshidan,

Do'sti qoshidan. -

Qarab Roshidan[60]

Ketarmi, mirzo? -

dedi va shuning orqasidanoq:

Manglayin qashib,

Mendan ham oshib,

Javobim shoshib

Etarmi, mirzo?

Anvar ust-ustiga tushkan qator bu hujumlar ostida shoshib qoldi, baytlarning qaysi birisiga javob berishni bilmay kuldi.

- Lo'li ekan bu qiz! - dedi.

Ra'no o'choq yonig'a cho'nqayib olov jo'nashdirar ekan, yer ostidan Anvarga qarab iljaydi: - Javob. Anvar kulimsigan holda o'ylab qoldi.

Nozmidir, ha?

Bilmadim, ayo,

Go'zal, dilbaro.

Anvar oxirg'i misra'ni aytalmay tutiliqdi, chunki qofiya topish qiyin edi. "Ketar, yetar" vaznlik so'zlar qofiya uchun kambag'al bo'lib, o'xshashlari to'rt-beshtadan oshmas va shular ham Ra'no tomonidan olinib bitkan edilar. Anvar har qancha urinib, keyingi misra'ga qofiya topolmag'andan so'ng, Ra'noga qo'shilishib kulishdi.

- Qushingizning boshi bilan ikki qanoti bor, lekin oyog'i yo'q.

- Qush uchun bosh bilan ikki qanot kifoya, Ra'no... Qush uchib yursa, bas!

- Cho'loq qush ko'kada uchib charchagandan keyin daraxtka qo'nolmaydi, ammo yerga tushsa mushuk yeb qo'yadi, - dedi Ra'no va kulib qotib qoldi.

Kuchlik kulgidan Ra'noning ko'zi yoshlanib, o'siq kipragi juftalandi, kulgi va o'choq harorati bilan ikki yuzi qizil olmag'a aylanib, latif burni ustida marvarid rezalari hosil bo'ldi.

Anvar o'zining mag'lubiyatidan xafa emas, Ra'noning husnidagi hozirg'i ajib o'zgarish muvaffaqiyatidan o'zini tutolmay kulguchi shoironing namoyishkor xursandligi Anvar uchun bir yuz mag'lubiyatka arziqlik edi.

Qop Yo'qotding'izmi?

Sultonali mirzo "Qushbegi"B mahallasiga kelib, bir darbozaga kirdi. Qorong'i yo'lakdan yurib borib, ichki eshikni taqirlatdi.

IchkaridanB "Hozir!" degan tovush eshitilgandan keyin bir necha qadam orqag'a qaytib keldi. Bir ozdan so'ng ichkaridan beqasam choponini yelkasiga xom tashlag'an, mahsisiz oyog'ig'a sag'ri kafsh kiyib ko'ylakchan badanini choponi bilan o'rag'an qirq yoshlar chamaliq bir yigit chiqdi va Sultonali mirzoga salom bergandan so'ng, shoshib choponining yengini kiydi, kelib ko'rishdi.

- Marhamat, taqdir.

Bu kishi molto'par xotinni olib, suyagi tinchib qolg'an Xolboy - Gulshanning eri edi. Uyida erta-kech bekor yotib, Gulshanning topib kelganiga qanoat qilar, faqat osh pishirib havli supurar edi. Boshqa oilalarda xotinlar uy ishi bilan bo'lib, erkaklar ko'cha ishini qilsalar, Xolboy akaning oilasi tamoman shuning ziddiga qurilg'an edi. Sultonali mirzo Gulshanning o'rdag'a ketkanligini eshitib sillasi qurudi, bir necha vaqt fikrga tolib qoldi.

- O'rdag'a ketkanligini aniq bilasizmi?

- Bundan chiqib bir joyga bormoqchi edi, - dedi Xolboy, - agar ishi bitsa - to'g'ri o'rdag'a ketmakchi, bitmasa uyga qaytib kelmakchi edi. Shu choqqacha qaytib kelmagani uchun, o'rdag'a bordimi, deb o'ylab turippan.

- Siz o'sha boradiring'an joyini bilarsiz?

- Payqolmadim, taqdir.

Sultonali mirzo tinkasi qurug'andek orqasig'a tislani, yo'lakning toqchasig'a o'lturdi va manglayini qashidi:

- Kecha yangamni hech kim yo'qlab keldimi?

Xolboy bir oz o'ylanib soqoli ostini chimchiladi.

- Yo'qlab kelgan ekan, men uyda yo'q edim.

Sultonalining tusi o'zgarib, boshini qimirlatib qo'ydi, shipka, ko'chaga qarandi.

- Agar yangam kelsa, meni aytasiz, men yana qaytib kelaman... Uydan siljimay, meni kutsin, katta bir ish bor, durustmi?

Sultonali" mirzo Xolboydan va'da olib ko'chaga chiqdi, ildam-ildam oyog' qo'yib, kelgan tomoniga yo'l soldi. Qing'ir-qiyshiq ko'chalar bo'ylab borar, ko'chada ko'ringan har bir xotinni tekshirib oyog' bosishig'a qarab o'tkazar edi. Bozorhag'a yetkanda tevarakdan jum'a azoni eshitildi. Ko'chada durkum-durkum salla o'ragan xalq masjidlariga qarab o'qar, ul ersa jum'ani unutib allaqayoqqa chopar edi. Solih maxdum ko'chasini bosib to'g'rig'a o'tdi, o'n qadamcha yurib to'xtadi. Bir oz taraddudlanib turg'andan so'ng, orqasiga qaytib, Solih maxdum ko'chasiga kirdi. Darboza qiya ochilib turar, tashqari kishidan xoli, mehmonxona qulflangan edi. Sultonali mirzo boqcha eshigida to'xtab, tirqishdan mo'raladi. Xotin kishi yo'qlig'iga qanoatlangandan keyin, boqchag'a qadam bosti va sekin-sekin yurib ichkari havlining eshigida to'xtadi.

- Mirzo Anvar, hov mirzo Anvar!

Chaqirish uch-to'rt takrorlangandan keyin, yo'lakdan gurs-gurs oyoq tovshi keldi. Sultonali mirzo o'zini eshikning yonig'a olib, yana chaqirdi. Ichkaridak: "Yo'qlar!" de-gan javob bo'ldi.

- Qayoqdalar?

- Jum'aga ketdilar.

Sultonali rohat nafas olg'andek ko'rinish, ko'zini eshik ostonasig'a tikdi:

- Sizdan so'rab ketsam ham bo'lar, singlim... Shu yerga bir xotin keldimi?

- Yo'q... Ha, boya bir xotin adashib kirgan edi, - degan javob bo'ldi.

Sultonalining ko'zi olalanib, peshonasida qator ajinglar zohir bo'ldi.

- Adashib kirdi?
- Ha.
- Adashib kirganiga qancha bo'ldi?
- Boya, ertalab.

Sultonali boshini chayqadi. Ra'noga rahmat aytikandan keyin, tashqarig'a qarab yurdi. Ko'chaga chiqib yana boyag'icha oyog'ini qo'lig'a olg'andek, yugurib ketdi. O'rdag'acha bir yarim chaqirim chamasi yo'l bo'lib, ul bu masofani o'n besh daqiqa ichida bosti. Havoning sovuq bo'lishig'a qaramay, manglayidan ter quyg'an holda o'rdaning birinchi darbozasiga kedib yetdi. Darbozabonlar yonida to'xtab so'zlashdi, manglay terini artib, darboza sufachasiga o'lturdi.

- Qop yo'qotding'izmi, taqsir, - deb kuldi darbozabonlardan biri.
- O'xshash... Janob jum'aga chiqdilar?

- Chiqmadilar.

Sultonali mirzo damini rostlag'an kabi bir oz so'zsiz o'lturdi.

- Haramga birar xotin kirdimi?

- Bitta kirmadi, - deb kuldi darbozabonlardan biri. - Besh-o'ni kirdi chamasi...

Sultonali uning hangamasiga kuchlanib kuldi, ammo yana og'iz ochishg'a majolsiz kabi o'lturib qoldi. Chunki, endi bundan nariga yugura olmas, qo'li shundan ortiqchag'a yetmas edi. Ko'zini yerga tikib, ikki soatdan beri qilgan harakatlarining shamolg'a ketkanini xotirladi. Abdurahmon va sheriklari o'zlarining iflos maqsadlariga yetmasalar, deb entikdi, ayniqsa mirzo Anvarning dushmanlari oldida obro'si to'kulishi unga og'ir tuyuldi. Bu og'irliqning ustiga Abdurahmon to'g'risida qilg'an o'zining xudrayligini[61] xotirlag'ach, yana ham ko'ngli g'ash tortdi. Bu jihat bilan go'yo yemonliqning bosh omili Sultonalinig' o'zi bo'lib chiqar, "Agar men Abdurahmonni o'rdadan chiqarib yuborishqa isror etmasam, mirzoni bu ishka majbur qilmasam, balki bu adovatlar bo'lmasmidi?" deb o'ylar, Anvarning ta'na qilmaslig'ini bilsa ham, yana ma'nak ezilishini, uning yuziga qarolmaslig'ini chamalar edi. Andishasi shu joyg'a yetkandan keyin o'rmidan turdi, darbozaning kichkina eshikchasini ochib, ichkariga kirdi. To'g'ri yo'lni qo'yib, qor ostida bosilib qolgan sobiq gulzorlar ichi bilan aylanib yurdi. Ichki o'rda qo'rg'onlari ostida yarog'liq yigitlar aylanib turar edilar. Sultonali mirzo yura-yura o'rdaning chap muyushiga, qorovul yigitlardan birining yaqiniga yetib, u bilan so'rashdi, bir-ikki og'iz so'zlashib, o'rdaning sharqig'a yuzlandi.

Bundagi darboza beklari bilan bordi-keldi aytishib: "Jum'a kun nima qilib yuribsiz?" B degan savolga: "Bu kun janob ko'ntil ochmoqchilar, deb eshitkan edim" javobini berdi. Bular yonida ham bir oz o'lturib, yana qo'zg'aldi, o'rdaning shimol qismig'a o'tdi.

Haram va xon oilasiga maxsus yangi daxma tevaragida uch-to'rt nafar qora qulchalar ichida O'rmonbek o'q o'ynab yurar edi.

Sultonali mirzo daxmaga qarab bordi, B "kichkina xon" g'a ta'zim qilg'andan so'ng, daxmaning bir chekkasiga o'lturib, qur'on o'qudi. Ammo ko'zi o'ynab yurg'an bolalarda, tili qiroatda edi. Fotihadan so'ng qorixonaning ayvon muyushiga cho'nqayib bolalarning o'yunig'a tomosha qildi. O'rmonbek kamonchaga o'q qo'yib otar, o'qlar ko'kka ko'tarilib turli masofaga borib tushar, qulchalar otilg'an o'qlarni terib kelib O'rmonbekka berar edilar. Otilg'an o'qlardan biri Sultonalinig' oyog'i ostig'a kelib tushti. Sultonali enggashib yerdan o'qni oldi, o'qning uringan patini to'g'rilab o'lturdi. Shu holda qulchalarning biri yugurib yetdi. Gap-so'zsiz o'qqa qo'lni uzatqan edi, Sultonali qulchani bo'yi yetmaydirgan qilib qo'lni yuqori ko'tardi.

- O'qni bering', aka, taqsir qafa bo'lati!

Sultonali hazillashkan bo'lib, o'qni yuqorida ko'tarib turabardi.

- Sen Gulshan opani taniysanmi?

- Tanisam ne?! Bering' o'qni!

- Shoshma xuvvari, Gulshan opa bu kun haramga keldimi?

- Kelsa ne?..

- O'q o'ynab bo'lg'andan so'ng Gulshan opani menga chaqirib ber, durustmi?

- Qo'p.

Sultonali o'qni qulchani qo'lig'a ushlatdi, ammo yana qo'yib yubormay qo'rg'on osti bilan yurib turg'an yigitlarga qaradi...

- Aniq chaqirib berasanmi, o'glim?

- Qo'p dedim-quv.

- Meni taniysan-a?

- Sizni? Siz mirzo - taqsir.

Sultonali o'qni berib yubordi. Qulcha yugurib O'rmonbek yonig'a ketdi. Sultonali qo'rg'on ostidag'i yigitlarga ko'z qirini tashlab, ularni o'zidan parvosiz topdi. Chunki uning hozirgi ishi, ya'ni bola orqaliq haram bilan aloqa tutish qo'rqinchli sanalar, basharti bu xil gap sezilib qolsa, katta falokatlariga ham sababchi bo'lar edi. O'rmonbek yana bir oz o'q otqandan so'ng, zerikib, kamonchani yerga tashladi va o'zi haram darbozasiga qarab jo'nadi. Qulchalar ham uni ta'qib etdilar. Sultonali mirzo bolalarni haramga kirgizib qabrlarg'a yana "fotiha" o'qudi va sekin-sekin orqasig'a qaytdi.

"Fotiha - Muhri Xudodir"

Maxdum chuvirlashib o'qub yotqan bolalarg'a to'xtalish ishoratini berib, o'zi irg'ib o'rmidan turdi va shoshqancha maktabxonadan chiqib, sahn o'rtasida turg'an ikki nafar mashhur beklar istiqbolig'a yugurdi. Ular bilan enggashib ko'rishkandan so'ng, borib mehmonxona eshigini ochdi.

- Marhamat, taqsirlar, marhamat!

Maxdum bu qadar shoshib qolishg'a haqli edi. Chunki, kelguchilarning har ikkisi ham xon yonida mo'tabar va hamisha unga musohib[62] beklardan edilar. Ular mehmonxonag'a kirib o'lturgandan keyin, maxdum o'rnidan turib, qo'l qovushtirdi va "xush keldilar!" dedi. Mehmonlar ham maxdumning hurmatiga qo'zg'alishib qo'yidilar.

- Nachuk xudo yarlaqadi, taqsirlar? Garibxonamizni muborak qadamlaringiz bilan munavvar etkanlaringiz uchun hazoron rahmat.

Beklar maxdumga tashakkur aytdilar. Abdurauf tunqotar hamrohiga qarab olg'andan keyin "tashrif" sababiga til ochdi:

- Janobi pushti panoh bizni ziyoratlariga buyurdilar, sizga ulug' mehribonchilik ato qildilar.

Maxdum joyidan qo'zg'alib o'lturdi, ammo "janob" ning B "marhamat" lariga tushunalmay shoshdi. Tunqotarning so'ziga Muhammad Sharif dasturxonchi izoh berdi:

- Har kimsa ham pushti panohning marhamatlariga loyiq ko'rila olmaydir. Pushti panoh o'zlarini domodliqqa chog'lab, bu bashoratni bizlar orqaliq sizga yetkarishka amr qildilar...

Maxdum boyag'idek yana qo'zg'alib olsa ham, ammo tovshi chiqmay, sukutka ketib qoldi.

- Taqsirimda ojiza borlig'ini pushti panoh eshitkan ekanlar... - dedi tunqotar.

- Mirzo Anvar kabi donishmand yetishtirgan kishi oqila va jamila[63] qiz ham tarbiya qilmag'anmukin degan andishaga boribdirilar... Shogirdingizga qilg'an marhamatni janobingiz va karimangiz uchun ham darig' tutmaslik niyatida, bizni xizmatimizga buyurdilar. Albatta, bu marhamatning nechog'liq ulug'lig'ini sizga so'zlab o'lturish ham hojat emas.

- Qulliq, rahmat, pushti panohning davlatlari ziyoda bo'lsin, - dedi maxdum uzoq sukutdan bosh ko'tarib. - Bir emas, yuz qizimiz bo'lg'anda ham janobning kanizliklariga nazr qylish vazifamiz edi... Ammo kamina va o'jizamizda bir qancha gunohlar, nuqsalar, uzrlar bor, tahsirlar.

- Beayb parvardigor, - dedi tunqotar. - Banda hamisha ma'zur va xatolikdir, taqsir.

Maxdum bosh iring'atib bir oz sukutda o'lturdi, so'ngra ko'zini tunqotarning tizasiga tikdi.

- Janoblariga o'jizona arz... Avvalo kamina o'jiz, notavon, aftodahol; pushti panoh jihatlaridin sodir bo'lg'an ulug' marhamatka sazovor va loyiq emasdirman; soniyan - o'jizamiz olampanohdek ulug' zotka hamxob bo'lmoq uchun kofiy tarbiya olmag'an bir qulbachchadir. Bas, biz shu kayfiyatda onhazratning mehribonliklarig'a arzirmu, taqsirlar?

- Pushti panohning sizningdek ahli ilmlariga qaratilg'an daryo marhamatlari arzitar, taqsir.

Tunqotar bu marhamatning behad ulug'lig'ini sharh qilib ketdi. Maxdum bir necha fursat sukutda o'lturgandan keyin, tunqotarning mubolag'alariga bosh iring'atib qo'ydi.

- Shak yo'q, shak yo'q, men onhazratka musallamman[64] va lekin... va lekin bir uzri faqirni andishaga qo'yadir: o'jizani bir vajah bilan mirzo Anvarga ishonirg'an edik... mana shu masala kaminaga bir oz mushkil keladir...

Bu so'zdan tunqotar dasturxonchig'a qaradi, dasturxonchi qo'l silkiib kuldi:

- Hech boki yo'q, - dedi dasturxonchi, - mirzo Anvar pushti panohning o'z kishilari, bu xabarni mirzo eshitsa, shubhasiz, so'yunadir.

- Inshoolloh.

- Biz borib onhazratka janobingizning duongizni eshitdiramiz: husni qabulingizni, ijobatingizni uqdiramiz... Janobning xursand bo'lishlarida shubha yo'q, taqsir, - dedi dasturxonchi va boshqa so'zga yo'l qo'ymay hatto keyingi masalalarga ham kelib yetdi. - To'y fursatini ta'yin qilish albatta, onhazratning ixtiyorlariga... Qani tunqotar, fotiha qilayliq, fotiha - muhri xudodir!

Tunqotar fotihaga qo'l ochdi, maxdum sarosima holatda ularni ta'qib etdi. Fotihadan so'ng "so'vchilar" B hech narsaga qaramay qo'zg'aldilar. O'n besh daqiqaliq bu hodisadan maxdumning miyasi shishdi, hatto aytishka chog'lab turg'an muhim bir so'zini ham unutdi. Ularni darbozaga kuzatib chiqar ekan, mazkur yo'qotib qo'yg'an muhim so'zini xotirlasam, deb kuchar edi. Beklar bilan xayrlashar choqdag'ina birdan B "habba" deb yubordi. Uning so'vchilarg'a aytmakchi bo'lg'an so'zi haqiqatan muhim, ya'ni bu voqi'a xabarini Anvarga shu beklar vositasi bilan yetkazish edi. Ular bu iltimosni ma'almamnuniyat qabul qildilar, mirzoga yotig'i bilan so'zlab, maxdumning ma'zur qolg'anlig'ini unga uqdirmoqchi bo'ldilar.

Maxdum "ulug' mehmonlar"ni jo'natib, mehmonxonag'a qaytib keldi. Miyasi hanuz tuzukrak muhokamaga qobil emas, kutilmagan bu hodisa o'zi uchun foydaliqmi, zararlikmi - imtiyoz[65] qilolmas edi. Anvarni ayag'anliqmi yoki undan uyalg'anliqmi, baharhol, ko'nglida bir xil g'ashliq, chigallik bor edi. Muhokama har turlik: to'yni ilgariroq qilib qo'ysaq bo'lar ekan, deb o'ylasa, ikkinchi tarafdin, B "xong'a padari aruslik" masalasi orag'a ko'ndalang tushib, yana fikri chuvalib ketar edi. Bir tarafdin Anvar, ikkinchi tarafdin xon... Shu yo'sun, fikri bir yo'lda tinolmay gangigan holda mehmonxonani yopib chiqdi.

Maxdumni maktabxona eshigida ko'rgan bolalar chuvirlashib saboq takrorlashka tutindilar. Lekin maxdumga hozirg'i chuvur-chuvur yoqmad; uning uchun hozir tinchlik, kutilmagan hodisaning o'ng-tersini o'ylash kerak tuyuldi. Maxdum maktabga kirib o'z o'rnig'a o'lturgach, bolalarni to'xtashg'a buyurdi. Bolalar jim bo'lg'andan keyin "ozod!" deb yubordi. Bolalar domlag'a salom berib, bir onda mak-tabxonani bo'shatib ketdilar. Maxdum dars o'rnidan qo'zg'almay yana o'ylab qoldi.

Anvar to'g'risidag'i ko'ngil g'ashlig'i bir turlik bo'lsa ham, boshqa tarafdin anchagina yaxshi umidlar tug'ulib qoldilar. Xonga qayin ota bo'lish el qoshida kichkina gap emas edi. Qalin to'g'risida podshoh-kuyavdan ko'b, mablag' kutilsa bo'lar edi. Agar xudo o'g'ul nabira ato qilsa, Xudoyorning taxt vorisi bo'lish ehtimoli ham bor edi... To'yning keyinga siltanishi esa, taqdir ishi; Ra'noning taqdiri xong'a bitilgan, shunga binoan Anvar to'yni keyingi siltashka, bitkan ishni yetirishka[66] majbur edi... Yana shu holda va shuncha yangi umidlar ichida ko'ngildan haligi g'ashlikni, o'ziga noma'lum ilinjni yuvib yubora olmadi. Yana bir oz shu to'g'rida qiynalib o'lturgach, Anvarga qarshi o'zida bir achchig' sezdi: "To'yni ko'klamga qo'y, deb unga kim aytdi? Bu o'zi har ishda ham sustqadam. Endi, xon so'ratqandan keyin rad qilishg'a kimning haddi bor!" deb ko'nglidan kechirdi. Shundan so'ng ul o'zgina tinchidi, yana bir muncha fikrlanib o'lturgandan keyin ko'z o'ngiga - qalin uchun beriladig'an bir sanoch oltin, el qoshidag'i obro', eng oxirda Xudoyorning taxt vorisi bo'lg'an xonzoda kelib kechdilar. O'zini el so'rab turg'an yosh xon yonida ko'rib, iljaydi... Shu yo'sun maxdum o'zini bosib oldi, ko'kdan tushkandek bu so'vchilarni o'z istiqbolining xayrlik foli, fayzi ilohiy, deb quvondi, hanuz ko'nglini g'ash qilib turg'an Anvar masalasini xotirig'a keltirmaslikka, "xayoli fosid"[67]dan qochishqa qaror berdi. Maxdum shuni o'ziga ma'qul qilg'andan keyin boshqa kishilar andishasini, ayniqsa, uydagilar ra'yini o'ylab turmadi. O'zicha saodat bo'lib ko'ringan bu foji'a xabari bilan Nigor oyimni esankiratdi, yig'latdi. Ra'no ersa tanchada o'qub o'lturgan Xayyom ruboiyoti ustiga hushsiz boshini qo'ydi.

- O'n yillab bizga kiydirgan, yedirgan bechora Anvarga oqibatimiz shu bo'ldimi! Sho'rlik Ra'no bir yuz xotin yonig'a yuz birinchi kundash bo'lib boradimi?! - deb yig'ladi Nigor oyim.

Ra'noning hozirgi ahvolini biz yozib o'lturmamiz. Ammo maxdum ularning har ikkisini ahmoqqa chiqarib, o'zi "oqillar" qatorig'a o'tdi.

Yigit!

Ma'lumki, kecha Sultonali mirzo qul bolag'a Gulshanni chaqirishni ta'yinlab, o'rdadan chiqqan edi. Shu chiqishda o'rda atrofidan siljimay, kechgacha Gulshanni kutdi. Asr namozidan bir oz keyinroq o'rdadan uch-to'rtta xotinlar chiqdilar, bularning orasida Gulshan ham bor edi. Sultonali mirzo xotinlar bilan so'rashib (chunki o'rdag'a aloqaliq xotinlarning hammasi unga tanishdir) Gulshanni chetka chaqirdi, uning bilan so'zlashib ish qo'ldan ketkanligini va dushmanlarning yana bir iflos nayranglarini ongladi. Shundog'ki, Gulshanning yonig'a borg'uchi mulla Abdurahmon, go'yo o'zini Solih maxdum tarafdin yuborilg'uchi qilib ko'rsatgan. Hatto mulla Abdurahmon orqaliq Solih maxdum, qizimni xong'a maxtasin, deb Gulshanga bir necha tillo pul ham berib yuborg'an emish...

- Men qiz topishni ikki-uch oylardan beri tashlab yuborg'an edim, - dedi Gulshan, - kishining hojati chiqsin, dedim. Keyinchalik

o'zimga gap tegdirmaslik uchun avval borib qizini ko'rdim; qizni yoqtirg'animgan so'ng ne andishalar ichida xong'a kelib arz qildim... Men u qizning mirzo Anvarga aytdirilg'anlig'ini, o'rtada adovat borlig'ini tush bilaymi, Sultonali aka... Endi ish o'tdi, men xonning oldig'a kirib kechagi sizg'a maxtag'an qizim falon ekan, deb ayta olmayman. Mirzo Anvar uylanadigan bo'lsa, men ko'rib qo'yg'an yaxshi qizlar bor, aybonam[68] uchun mirzo Anvarga men boshqa bir qiz topib beray.

Sultonaling tarbuzi qo'ltug'idan tushib, Abdurahmon va sheriklaridan g'ijing'an holda, Gulshan bilan xayrlashdi. Butun kun zir yugurib yurg'anig'a emas, ifloslarning g'aliz muvaffaqiyatiga chidamas edi. Bu chuchmal adovat bilan ingichka tabi'atlik Anvarning ne kayfiyatka tushishini tasavvur qilolmas; it fe'l, qadr bilmas xong'a achchig' qilib mirzoliqni tashlab ketmasa, deb qo'rqar edi.

Gulshan aytqancha, ish o'tkan, gap mazmunicha, albatta xon Solih maxdumga kuyav bo'lmay qo'yimas, hozir buning qarshisig'a birar tadbir topish juda qiyin va bu xabarni Anvarga aytish-aytmalik masalasi ham yana og'ir. Sultonali mirzo bu gapdan Anvarni xabardor qilish va qilmaslik to'g'risida ko'b o'yladi. Qancha mulohazalardan keyin uni xabardor qilishni ma'qul ko'rdi. Chunki yuzda to'qson to'qquzg'a qarshi bir eqtimolgina bu foji'aning bo'lmay qolishlig'i tarafida edi. Anvarni xabardor qilsa, ehtimolki, uning o'zi birar chora topar yoki masala Sultonali o'ylag'ancha uning uchun ahamiyatlik bo'lib chiqmas, basharti ahamiyatlik bo'lg'anda qam foji'ani kutib, o'zini bosib qarshi olish nogahoniysiga qarag'anda xiyli yengil ko'char edi.

Sultonali ertalab uyqudan turib, namozni o'qudi, bolalari yonida choy ichmay, Solih maxdumning havlisiga qarab ketdi.

Mehmonxonada o'rdag'a ketmakchi bo'lib turg'an Anvar Sultonali ranjib qarshi oldi:

- Shunday ham ish bo'ladimi, kecha nega men kelguncha ketib qoldingiz?

- Birav chaqirib keldi-da... Men o'z o'rnimga Safar. akamni tashlab ketdim-ku.

Anvar o'pkalik iljayib, undan choy ichkan-ichmaganligini so'radi. Sultonali go'yo o'zini shu yaqindag'i qarindoshlardan birinikida qolg'an va shunda nonushta qilib, yo'l ustidan Anvarning oldig'a kirgan kabi ko'rsatdi. Ikkisi birgalashib yo'lg'a tushdilar. Ko'chada yigirma qadam chamasi borg'andan so'ng, Anvar kulimsib Sultonaling ko'ziga qaradi:

- Kecha bizning havliga kimni so'rab keldingiz?

Sultonali manglayini qashidi:

- Men chaqirib kelganda siz uydamingiz?

- Men uyda edim, - deb kuldi Anvar va bir oz jim bordi. - Men uyda bo'lmasam ham, uydagilar sizni tanig'anlar. Uydan shu xabarni eshitib, kechadan beri taajjubka tushdim... Xo'sh, siz so'rag'an xotin kim? O'zi nima gap?

- Arzimagan gap...

- Qani?

Sultonali masalaning qulay ko'chishidan yengil tortib, bir oz so'zsiz bordi.

- Kulgi gap... Sizga bir oz tegishligi bo'lsa ham arzimaydir... Arzimasam ham?

- Gapuring... Sizning kelib yurg'aningizni eshitkanimgan beri ancha tashvish chekdim.

- Sizga bir so'zni aytib ham bo'lmaydi, - deb kuldi Sultonali, - ignani tuyadek, xasni xaridek ko'rasiz.

- Menmi? Xayr, dunyoni sel yuvsam ham to'pug'img'a chiqmasin, so'zlangiz.

Sultonali hikoyani Safar bo'zchidan boshladi. Lekin jiddiy emas, yarim jiddiy qilib mulla Abdurahmon va mufti bechoralarning aqlig'a go'yo shundan boshqa pastlik va masxararoq fikr kelmagan, shu qadar ahamiyatsiz, tubanliq bilan go'yo o'ch olmoqchi bo'lg'anlar ruhida so'zlab bordi. Anvarning bir necha kundan beri o'zi tushunmay chekkan tashvishi, ko'ngil g'ashlig'i haqiqatka aylanib borsa ham, Safar bo'zchining bolani aldab yo'lg'a solishidan, sir olishidan va Abdurahmonlarni kamsitib, masxaralab qiling'an tashbixlardan ko'b o'runda kulib, Sultonali mirzoga yengillik berdi. So'z Gulshan bilan uchrashish va undan oling'an javobka yetkanda, Anvarning tusi o'zgarib, kibrak ostlari uchib ketdi. Ammo kutilmagan ravishda yana sovuqonliq saqladi.

- Zarari yo'q, - dedi Anvar bir xil vaziyatda qo'l siltab. - Men ulardan bu xilda ifloslik vujudga kelishini tasavvur qilmag'an bo'lsam ham, lekin har holda adovat kutkan edim... Zarari yo'q, Sultonali aka.

Sultonali Anvarning tovush ohangidagi o'zgarishka e'tibor etmagan bo'lsa kerak, hanuz boyag'i yarim jiddiy ruhidan siljimadi.

- Sallalik eshaklarning diringlashi og'ilxonag'acha... Ular mirzo Anvar uylanmakchi bo'lg'an qizni xong'a to'g'rilab, shuning bilan go'yo o'ch olmoqchilar. Mirzo Anvar xotinsiz qolsin, demakchi-da, bu ahmoqlar. Holbuki, butun mamlakat qizlari mirzo Anvar uchun soch taraydi. Agar siz xohlasangiz qozikalon yoki domla shog'ovul va shular singari kalonpolarga kuyav bo'lolmaysizmi? Kesak otib arslonni yengmakchi bo'lg'an galvarslarning ishiga kulgim qistaydir...

- Zarari yo'q...

- Rahmat, Anvar. Men sizning ba'zi to'g'rilarda yuragingiz kengligidan achchig'lanar edim... Darhaqiqat, o'ylab qarasam, yurak kengligi o'zi bir fazilat emish... Bundan boshqa ma'no onglamangiz, Anvar. Mufti kabilarning past, bachkana adovatining kishi qitig'ig'a tegishi bo'lmasa, siz va do'stlaringizcha ham qiz oti topilmaydirg'an mato' emas.

- Albatta.

Anvar o'zini favqulodsa tekis ushlab borar, hozir unda boyag'i o'zgarishlarning' hech birisi ham ko'rinmas edi.

Sultonali mirzo bu bemaza gapni Anvarning ko'nglidan chiqarishga tirishib haligidek yupatishlarni og'zidan qo'yimas, eshitkuchi esa qisqag'ina jumla bilan uning fikriga qo'shular yoki iljayib, tasdiq ishorasini berar edi. Ikkisi birga devong'a kirdilar. Ishka ilgariroq kelgan mirzolar yozuv bilan mashg'ul edilar. Anvar mirzolar bilan salomlashib so'rashdi, hatto hech gap bo'lmag'an kabi Shahodat muftilardan ham ahvol va sog'liq so'radi. Muftilarni ko'rishi hamono nafrati junbushka kirgan Sultonaling bu hoyadan taajjubi ortib Anvarga qaradi va ko'nglidan "yigit" degan so'zni kechirdi. Sultonali aytqancha, shubhasiz, bu yigatning ko'ngli yolg'iz muhabbatkagina emas, muhabbatdan g'ayri fazilatlariga ham qobil edi.

Sultonali mirzo ham narigi xonadan Anvarning huzuriga o'tkan, Shahodat muftilar qatorida o'lturib ishlar edi. Anvar bu kungi noma va arizalarni yig'ishtirib udaychiga topshirdi, devonning o'ziga tegishlik bo'lg'anlarini mirzolar orasida taqsim qildi. Har kim o'z vazifasiga berilib, orag'a jimjitlik kirdi. Faqat bu tinchlikni savog'ich qalamlarning qog'oz ustida qirillashi va goho buklangan qog'ozlarning shildirashi buzar edi. Shu hol bir soat chamasi davom etkandan so'ng, onda-sonda so'z ham qo'zg'aldi. Anvar huzuridagilardan Shahodat mufti qog'oz-qalamni yoniga qo'yib, sandalda isindi.

- Mulla Navro'z ko'b past odam-da, - dedi mufti - uning ishi kechadan beri menga ajab ta'sir qiladi-da....

- Past, past, - dedi Kalonshoh.

Sultonali Anvarga qarab qo'ydi. Anvarning esa ko'zi yozuvda edi.

- Shuncha kishining iltijosini yerda qoldirishi o'zi yaramaslik... Qazosi yetib o'lgan ekan, kelinning molig'a nima daxling bor? Bu odamiyat emas-da.

- Past kishida odamiyat nima qilsin.

Sultonali kulimsirab bir-ikki qayta muftilarga qarab oldi.

- Uyingga ikki arafdun shuncha odam yig'ildi, so'zga kirmay, ularni ovora qilding, loaqal bir lagan osh bilan ularni jo'natsang o'lib qolarmiding... e, hayf sendek mumsukka![69]

- Men ham mulla Navro'zni bunchalik bilmas edim, - dedi Kalonshoh, - odamiyatni yeb qo'yg'an kishi ekan.

Sultonaling rangi o'chib, qovoq ostlari pIRR-pIRR ucha boshlag'an edi.

- Qiziq bahsni qilasiz, taqsirlar, - dedi birdan Sultonali, - shu zamonda odamiyat qoldimi? Agar ozg'ina andisha qilib ko'rsak, siz ham, biz ham odamiyatni pok-pokiza yeb qo'yg'an chiqamiz. Bu zamonda o'zgani qo'ya turib hatto o'z'laringizdan ham odamiyat kutmasangiz bo'ladi, taqsirlar!

Yuragi tor - asabiy Sultonaliing bu so'zi "shirin suhbat" ustidagi muftilarni hayron qilib qo'ydi. Anvar Sultonalinga qarab uning ko'zini uchratilmadi. Chunki ul haligi so'zlarni aytib, qo'lidag'i tahrirga berilgan edi.

- Siz ajab odamsiz-da, Sultonali, - dedi mufti. - Biz nima teyapmiz-ku, siz nimadan o'tlaysiz.

- Sizlar odamiyatdan bahs qilayotibsizlarni, axir? Men ham bu vaqtda odamiyat yo'qlig'idan zorlandim-da...

- Sizning so'zingiz ajab, Sultonali. Siz bizning odamiyatimiz yo'qlig'ini birar joyda ko'rganmisiz yoki dimog'ingizg'a futur yetib qolg'anmi?

Anvar Sultonaling ko'zini uchratishka urundi, ammo Sultonali muftilarga yuz o'gurib o'lturdi.

- Sizlarning odamiyatingiz yo'qlig'ini hech bir joyda ko'rganim va eshitkanim yo'q albatta, - deb zaharxanda qildi Sultonali. -

Ammo hozir o'z nafsimdan bir hisob olib ko'rsam, hatto shu haftaning ichidayoq necha jinoyatka irtikob[70] qilganman. Shuning uchun ham boyag'i so'zni aytdim-da. Yo'qsa menim kim bilan qanchaliq ishim bo'lsin, taqsirlar...

Muftilarning rangi bo'zarib, ittifoqlashqandek Anvarga qarab qo'yidilar va Sultonalidan zorlang'andek bosh chayqadilar.

- Sultonali aka, - dedi Anvar zorlang'an ohangda, - taqsirlarim aytkancha, dimog'ingizg'a bir oz futur yetkanga o'xshaydir: shunday gaplar nima hojat, nima aloqasi bor? Tinchkina ishingizga qarasangiz-chi, xudo xayr bersin.

So'ngra Anvar muftilar tomong'a kulimsib, Sultonaling gapiga ahamiyat bermaslikka ishorat qildi. Shahodat mufti bir narsalarni aytib ishiga qaradi. Sultonali ham kulib, go'yo Anvarga itoat qilg'andek, so'zsizgina, qalamini qo'lig'a ushladi. Har kim o'z ishiga qarab, orada yana boyag'icha tinchlik boshlandi.

Kechka tomon mirzolar tarqalishib, orada Sultonali va muftilar ham birin-sirin chiqib ketdilar. Eng so'ngg'a qolib qo'zg'alg'an

Anvar devonxona dahlizida tunqotarg'a uchrashdi. Tunqotar Anvar bilan hazillashkandek, uning qo'lidan ushlab, ichkariga - devong'a boshladi. Ichkariga kirdilar.

- Xizmat, taqsir?

- Xizmat shuki, - deb kuldi tunqotar, - sizning ustingizdan bir o'ktamlilik qilindi?

- Yaxshi... Eshitsam bo'ladimi?

- Janob bu kun bizni ustozingiz Solih maxdumnikiga qulchiliqqa yuborg'an edilar. Borib eshitasamiz, fotiha sizga bo'lg'an ekan...

Biz qiblagoh uchun kecharsiz, deb o'yladiq...

Anvar bu zaharlik so'z bilan ilon kabi to'lg'anib olsa ham butun kuchini sarf qilib, sir bermaslikka tirishdi.

- Atigi shu gapmi?

- Shu gap, mirzo Anvar.

- Arzimagan gap... Buni mendan so'ramasangiz ham bo'lar edi.

- Rahmat, mirzo, men sizning bu sadoqatingizni janobga so'zlayman.

- Yo'q, yo'q, - dedi Anvar bosh chayqab, - zinhor gapirmang, zinhor.

- Nega axir, nega? Janob ham o'zlarining sodiq qullarini tanib qo'ysinlar-da.

Anvar majhul ohangda kuldi: - "Aytmang, men xohlamayman" - dedi yana. Ikkisi birgalashib devondan chiqdilar.

Havo tekis qoramtil bulut bilan o'ralg'an, Qo'qonning mashhur shamoli qanot yo'yg'an edi. Qoramtil bulutlardan quyiroqda olaqarg'alar qanot qimirlatmay sayohat qilar va onda-sonda yomg'ur qatralari tomchilar edi. Shu vaqtda ko'pruk yonig'a kelib to'xtag'an Anvar qayoqqa borib yotsam, deb taraddudlandi...

Ochiq Xat

Shom namozini o'qub qaytqan maxdum mehmonxonaning eshigini ochiq ko'rdi. Uning kelganligini fahmlab, to'g'ri ichkariga o'tdi. Bir ozdan keyin tovoqda osh ko'tarib Nigor oyim chiqdi. Yig'idan kibraklari terilib, chuqur andisha ichida boshini quyi solg'an edi.

Nigor oyim kirganda Anvar charog'poyag'a sham' yoqar edi. Nigor oyim dasturxon yozib, tovoqni Anvarning oldig'a qo'yar ekan, birdan piq-piq yig'lab yubordi. Anvar hayron bo'lib qolmadi, yig'i sababiga tushundi.

- Nega yig'laysiz? Taqdiri o'zgartib bo'ladimi? Xafa bo'lish yaxshi emas, siz shunday bo'lsin deganmidingiz...

Nigor oyim javob qaytarmadi, yig'lag'an ko'yi mehmonxonadan chiqishg'a oshiqdi. Anvar oshdan bir-ikki luqma olib, qo'lini artdi, sandal ko'rpsani bag'rig'a tortib, kuchli va uzun tin oldi.

Charog'poyadagi sham' bedillar yuragidek titrab, mehmonxonani arang-arang yoritir, sham'ning titrogi bilan ko'zini bir nuqtag'a tikkan Anvarning hozirgi xaelchan yuzi ham qaltirag'andek ko'rinar edi. Mehmonxona tip-tinch, faqat bu tinchlikni tashqarida yoqqan yomg'urning kuchsiz shitirlashi, o'qtin-o'qtin qo'zg'alib qo'yg'an shamolning darichaga kelib urinishi va allaqaysi tom boshidag'i bir mushukning mavlagan tovshi buzar edi. Daricha tirqshnidan kelib kirgan keyingi shamol charog'poyadagi titroq sham'ni o'churayozib, mehmonxona qorong'ilandi va shu choqda ichkaridan chiqib kelgan oyoq tovshi bilan Anvar xayoldan ko'z ochib, tancha ustidagi tovoqqa qo'l uzatdi va tovoqni ushlaganacha bir oz quloq solib turdi. Oyoq tovshining mehmonxonadan uzoqlashqanini, maxdumning xuftan uchun masjidga o'tkanini fahmladi va tovoqni o'lturgan joyidan orqasidagi toqchag'a olib qo'ydi. Oradan bir piyola choy ichish fursati kechkandan keyin yana oyoq tovshi eshitildi. Bunisi adim sayin mehmonxonag'a yaqinlashib kelar edi. Mehmonxona dahlizida qo'lida choydosh ko'targan Ra'no ko'rindi... Ikki ko'zi qip-qizarib, qovoqlari oludek ko'pchigan, yuzida ham zo'riqish alomati bor edi. Yerga qarag'an holda oq choydoshni Anvarning yaqiniga keltirib qo'ydi, toqchadag'i piyolani olib choydoshdagi choy bilan chayqadi, piyolani sochiqlag'ach, yana chayib ikkisini Anvarning yonig'a surdi va birdan o'krab yuzini tancha ustiga qo'ydi...

- Ra'no, Ra'no, - dedi shoshib Anvar. - Bolamisan, hali hech gap bo'lg'ani yo'q-ku.

Ra'no boshini ko'tarmay, piq-piq yig'lar edi. Anvar uni yupatib, yaling'an holda yig'idan to'xtatishqa urinar edi.

- Bekorga yig'laysan, Ra'no. Yig'idan bir foyda chiqqanini eshitkanmisin yoki meni ham yig'latmoqchimisani?.. Agar o'ylab

ko'rsang, yig'lash sening haqqing emas, menim haqqim, holbuki men yig'lamayman. Nega? Negaki, yig'i eng so'ngg'i ish... Men yig'lag'an kishini yoqtirmayman... Tur, jonim, tur.

Anvar Ra'noning sochini siladi, ikki qo'li bilan boshini ko'tarib, yuzidan o'пти.

- Mendan ko'ngli qolsin desang, yig'la. Yuzingai yosh bilan yuvibsan, Ra'no, o'nglan, men yuzingni artib qo'yay. O'zingta kel, aqlingni yig', og'ir qiz bo'lib, so'zimga quloq sol.

Ra'no yuzini chetka o'gurib, boshidagi ro'ymoli bilan yuzini artirdi, uzun entikdi.

- Yig'lab bir natijaga yetib bo'ladimi? Hech. Ko'zing yana yoshlandi, sen yig'lay ber, men so'zlamayman, Ra'no.

Ra'no yana chetka qarab ko'zini quritdi. Anvar piyolaga choy quyib, Ra'noga uzatti:

- Ma, Ra'no, ich.

Ra'no ichmayman degandek, bosh chayqadi. Anvar qistab choyni oldirdi.

- Hammasini ichmasang ham bir-ikki ho'pla.

Ra'no Anvar aytqancha, ikki-uch ho'plab, piyolani oldig'a qo'ydi. Anvar o'rnidan turib dahlizga chiqdi, qo'lida obdasta, dastsho' ko'tarib Ra'noning yonig'a keldi.

- Yuv yuzingni, Ra'no.

Anvar suv quyib turdi, Ra'no yuzini yuvdi. Anvar qoziqdan sochiq keltirib berdi. Ra'no artindi.

- Ana tamom... Endi odamshavanda so'zlashaylik, yig'i nima hojat.

Ra'no qayg'ilarini ozaytirg'andek entikdi, o'ziga yarim jiddiy tikilib turg'an yigitka javoban iljaydi.

- Yana bir kul, Ra'no.

Ra'no birdan tundliqqa og'ishdi.

- Kulgi soati emas...

- Kulgi soati bo'lmasa yig'i fursati ham emas, - dedi Anvar o'lturib. - Sening murassa'[71] xaltachaga o'xshash kichkinagina yuraging bor, ichini qiymatli toshlar bilan to'ldirg'ansan. Bu kun qazo munshiysi[72] shu murassa' xaltachadagi qiymatli toshlar orasig'a qo'pol bir narsa keltirib tiqdi... Tabiiy, sening kichkina yuraging bu qo'polliqni ko'tara olmadi, qiymatli toshlar siqildilar, sen yig'lading, sening kabi men ham shu qo'polliqni qabul qilishda qattig' entikdim, biroq yig'lamadim. Nega? Negaki, bu qo'polliq menim yuragimdagi javohirni siqib chiqara olmas, faqat unga tanglikkina berar edi, senga ham shunday emasmi, Ra'no? Xo'sh, endi bizning foji'amiz sababiga kelaylik. Bu hodisa to'g'ridan-to'g'ri xonning o'zidan kelgan gap emas. Xon - hazmi har bir iflosliqni ham ko'taradigan katta bir hayvon. Uning tevaragida mayda hasharotlar ko'b, bular ham o'zlariga yarasha hayvonliq istaydilar. Biroq qo'l qisqa, shuning bilan birga yotib qolishqa ko'ngil tinchimaydir. Shundan keyin xon - katta hayvonni qitiqlab ishka soladirlar... Balki yodingdadir, mulla Abdurahmon ismlik biri sening xaridoring edi, shoir aytqancha:

Mendin o'tib gulga bo'yi yetmadi,

Umid uzib o'z yo'lig'a ketmadi.

Xabaring bor, men otangning tazyiqi ostida uni o'rda xizmatyga oldim, ul o'rdadagi bir necha ifloslar bilan birgalashib, menim qarshimg'a ishladi... Men... uni o'rdadan jo'natdim, natijada hozirgi ifloslikka yeng shimardilar. Biroq, ular bizni bir-birimizdan ajrata oladirlarmi? Yo'q. Majoziy ajralish - ajralish emasdir, chunki biz bir-birimizga majoziy bog'lanmag'anmiz, haqiqiy bog'lanishni esa qat'[73] etish ifloslar uhdasidan kelmas. Bas, shu holda biz ikav nega xafa bo'layliq, Ra'no? Ishq davosi avom o'ylag'anacha vasl emas - hajrdir. Zero, vasl ishq o'tini so'ndirg'uchi, hajr esa kamolatkam erishdirg'uchidir... Sen shu ikkidan qaysi birisini tanlaysan, Ra'no?

Ra'no ko'zini tizasiga tikib, qo'li bilan sholcha ipini chirmab o'lturar edi. Haligi savol Anvar tarafidan yana takrorlandi.

- Men keyingisini... Biroq, xonning iflos to'shagida yotmayman.

Anvar bir necha vaqt sukutda o'lturdi. Ra'noning javobi unga og'ir ta'sir qilg'an edi...

- Buni men ham xohlamas edim... Biroq, ifloslar menim chora yo'llarimning xammasini kesdilar, Ra'no... Yana o'ylashmoq uchun fursat bor, ayniqsa, sen birar tadbirni muvofiq ko'rsang men bosh egaman... Seni yig'latib hayvon changaliga bermasman...

Shunday, sen yig'lama, aqlli qizlarcha qarakat qil, men...

Anvar so'zini tugata olmadi, mehmonxonada eshigida maxdum ko'rindi:

- Ichkariga kir, Ra'no, bevaqt bu yerda nima qilib o'lturibsan?

Anvarning vujudiga g'izzat etib ketdi: qarshisida boyag'icha o'lturgan Ra'noga "tur, jo'na" degan kabi ishorat qildi, lekin Ra'no qimirlamadi. Maxdum boshqa so'z aytmay, dahlizdan orqasig'a qaytdi.

Anvar juda ham og'ir tortqan edi. Haqiqatan ham maxdumning bu harakati aqlsizcha, ahmoqlarcha edi. Anvarga og'ir kelishini o'ylamay bu "buyruq" bilan Ra'noning kundalik odatini man' qilar, har kechasi o'z vaqtida o'lturgan Ra'no go'yo bu kunB "bevaqt" o'lturar edi. Bundan boshqa, uning Anvarga uchrashmay namoyishkor chiqib ketishi, qandaydir yana bir ma'noni onglatqandek ham bo'lar edi.

Ra'noning yuzidagi qayg'i belgilari yo'qolib, uning o'rnini g'azab, nafrat alomatlari oldi.

- Andishasiz!

- Zarari yo'q, achchig'lanma, - dedi Anvar. - Endi boshqa so'zimiz ham yo'qqa o'xshaydir...

Ra'no yana bir oz qo'zg'almay o'lturib qoldi, so'ngra ko'ziga jiq yosh olib, mehmonxonadan chiqdi.

Erta bilan Nigor oyim choy olib chiqqanda, mehmonxonada Anvar yo'q, sandal ustida ochiq bir xat yotar edi:

"Mehribon xola.

Yoshliqdan sizning tarbiyangizda o'sdim, sizga va taqsiming'a ko'b zahmatlar berdim. Bu zahmat badaliga tegishlik haq qaytarolmag'an, xizmat qilolmag'an holda ma'lum sabablar tazyiqi ostida sizning shafqatli tarbiyangizdan ketishka majbur bo'ldim. So'ngra uydagi menga aloqador barcha narsalar, shu jumladan, o'zingizdagi amonat oltinlar ham oilangizga mendan hadyadir. Men oltinlarni qizingizning to'yig'a atab yig'qan edim, mundan so'ng ham shu oqchani Ra'noning to'yig'a sarf qilsangiz, deb so'rayman. Meni yo'qlab kelguchilarga o'rda daragini aytilsa edi. Shafqat va marhamatingiz bilan gunohimni kechirarsiz umidida: Anvar".

To'y Arafasida

Xonning sovcilari ikkinchi martaba kelib to'y vaqtini ta'yinladilar: kelasi jum'a maxdumning uyida to'y ijro qilinib, marosimdan so'ng Ra'no o'rdag'a yuboriladig'an bo'ldi. To'y vaqti belgilangandan bir kun keyin to'y jamarg'asi ham keldi. Xonning hadyasi uch yuz tillo pul, shu qadar qiymatka arziydirgan shohona sarpolar. maxdumga alohida iltifot qiling'an "raisulmakotiblik"[74]

unvonlaridan iborat edi.

Shunchalik iltifotlar ichida gangib qolg'an maxdum uch kundan beri daraksiz ketkan Anvar to'g'risida o'ylay olmadi, faqat bundan "hamoqat", B "andishasizlik" degan natija chiqarib tinchidi. Nigor oyim ersa o'zini birmuncha bosib oldi, goho Anvarga yuragi achib qo'ysa ham, uni oshig'ich kelgan to'y hozirligi masalasi ixtiyorsiz ravishda bu to'g'rini o'ylay olmasliqqa majbur etdi. Ra'no!.. Ma'lumki, bu kunlarda Ra'noga tikilgan falokat behad ulug'dir: falokatlik, halokatlik kunlar yaqinlashadir. Buning ustiga uch kundan beri Anvar daraksiz. Anvar "visol - muhabbatni o'ldirguchi, hajr esa - kamolatka erishdirguchidir", deb Ra'noni hamishalikka tash-lab ketdimi yoki maxdumning bemaza muomalasidan ko'ngli olinib, araz qildimi? Holbuki hozirg'i kunlar araz, achchig' va falonlarni ko'taradigan vaqtlar emas, hech bo'lmag'anda bechora qizg'a gap bilan, so'z bilan ma'naviy yordam berib turish soatlaridir. Bechora Ra'no hamisha yaxshiliq, aqllilik ko'rib kelgan bir kishidan ham oxirda dag'alliq ko'rar, vafosizlik bo'yini olar edi. Shu dudama falokat bir necha kun ichida Ra'no gulini so'litayozdi, hatto jodu ko'zlar yosh to'kishdan xam to'xtaldilar.

Ra'no sandalda o'lturib jum'a kuni - mudhish jum'a kuni to'g'risida o'ylar edi. Bu kun seshanba, jum'agacha yana ikki kun bor. Faqat ikki kungina... Ra'no bundan ortiqni ko'z o'ngiga keltira olmas, go'yo o'zini jar yoqasida ko'rgan kishidek panjshanba kechdan beixtiyor, go'yo savqi tabiiy[75] ostida orqasig'a tisarilar edi. Shundan keyin Anvar to'g'risida xayol surib, unga - Anvarga qarshi o'zida kuchlik bir kek sezar, shunday og'ir soatlarda tashlab ketkan "yigit" B yana bir ko'rinsa, qanday kinoyalar bilan istiqbol qilishini - kutib olishini o'ylar edi: "Hamma da'volaringiz puch! Siz, mirzoboshiliqdan mahrum bo'laman, deb qo'rqdingiz, bizning uyda o'n yil tursangiz ham, otamning fe'lini bilmaganmidiniz? Holonki, men sizni xondan ham yuqori o'rung'a qo'yg'an edim. Endi fursat qo'ldan ketkach, nima uchun keldingiz?.." Lekin ul keyingi itobi ma'nosidan o'ziga hisob bermas, agar bunga qarshi Anvar: B "Qanday ish va fursat o'tkandan keyin keldim?" deb so'rasa, ehtimolki, Ra'no sukut qilar, chunki hozirgacha uning fikriga vaqti o'tadigan birar chora kelmaganidek va bu to'g'rida o'ylab ham ko'rmagan, faqat bu foji'a qarshisida takyagoh[76], deb Anvarni istagan, Anvar esa ko'zdan yo'qolib, Ra'noning majruh yuragida yana yangi bir jarohat ochqan edi. Nigor oyim oshig'ich hozirliklar orqasidan chopib yurar, beshikda yotib zerikkan Mas'ud qichqirib yig'lar edi. Boyag'i xayollar ichida o'lturgan Ra'no uzoq entikdi va asabiy harakat bilan o'rnidan turib beshik yonig'a keldi. Tebratkan bilan bola tiyila bermagach, uni yig'lag'an ko'yi tashlab, havliga tushti va narigi ayvonda yumish qilib o'lturg'uchi onasig'a "emizing!" deb asabiy hayqirdi, o'zi yo'lak tomong'a qarab o'tdi.

Boqchada Mahmud va Mansurlar qo'shni bolalari bilan o'q otib o'ynar edilar. Atrof olashovur qor bilan yopilgan, so'ri ostidag'i sufaning chetlari yog'in bilan nurab, ustidan bir necha joyi uzun-uzun yorilgan edi.

Sufa yonida to'xtag'an Ra'no bolalar ichidagi Mahmudni chaqirib, so'radi:

- Mahmud, dadang qaerda?

- Dadam... bozorda.

- Tashqarida kim bor?

- Ichkim.

Ra'no boshqa so'z aytmay, o'rta eshikka keldi. Mahmud aytqancha, tashqarida hech kim yo'q, to'y munosabati bilan maktab shogirdlari bir necha kunga ozod qo'yilgan edilar. Nima maqsad bilandir tashqarig'a chiqqan Ra'no mehmonxona eshigini qulflang'an ko'rib, mashqxonag'a qarab keldi. Eshik zanjirini tushurib ichkari kirdi. Sahnidagi bo'ryo va bordonlari chuvalib, titilib yotqan mashqxonaning har bir toqchasig'a ko'z tashlab, birar narsa izlagandek yurindi. To'rdagi toqchadan ustiga ko'k sir berilgan bir davotni olib qaradi. Davotning ichidagi loslarini qora-sariq tusda qurib qolg'an ko'rgach, oyoq ostig'a tashlab mashqxonadan chiqdi.

- Mahmud!

Kamonchasiga o'q qadab yotqan Mahmud o'rta eshikda turg'an opasig'a qaradi.

- Hmm?

- Beri kel.

Mahmud tilar-tilamas opasi - Ra'noning yonig'a keldi.

- Hmm?

Ra'no Mahmudga o'z orqasidan kelishka ishorat qilib, yana mashqxonag'a qarab ketdi. Mahmud qo'lidag'i kamonchasini turli tarafka o'qtala-o'qtala Ra'no bilan mashqxonag'a kirdi. Ular ikkisi bir necha vaqt mashqxonada qaysi to'g'ridadir so'zlashib qoldilar.

Uyda xat yozib o'lturgan Ra'no onasining kim bilandir havli yuzida ko'rishib, so'zlashqanini eshitdi va bir ozdan so'ng yumaloqqina, to'la-to'kis bir bo'g'oz xotinni ayvon muyushida ko'rib, yozuvini to'xtatishqa majbur bo'ldi. Chunki xotin Ra'noni ko'rib qolg'an, shuning uchun bo'g'oz xotin bilan chiqib ko'rishish Ra'noga lozim bo'lg'an edi. Ra'no chiqib ko'rishdi. Nigor oyim tanimag'an mehmonni sandalga taklif qildi.

- Bu yoqqa, aylanay, bu yoqqa.

Xotin qistatmay sandalga chiqib o'dturdy, ko'zi Ra'noda ekan, fотиha o'qub ro'yamol-lachagini tuzatdi:

- Tanimag'an xotin nima qilib yuruydi, deb o'ylarsizlar, aylanay, - dedi xotin va cho'ntagidan bir qog'oz chiqardi, - Mirzo bir-ikki kundan berli biznikidalar... Tanisalaringaz kerak, o'rgulay, men mirzo Sultonlining ko'chlari[77] bo'laman... Kitobsiz zerikdim, uyda bir kitobim bor edi, deb boya - erta bilan shu qog'ozni beribtilar, aylanay...

Xotindan bu so'zni eshitib Nigor oyim achinish va uyalish vaziyatiga kirdi. Tanchadan nariroqda tik turg'an Ra'no Nigor oyimdan qizg'ang'andek, kelib xotinning qo'lidag'i buklangan qog'ozni oldi.

- Mirzodan uyatlig'miz... Ayniqsa uch kundan beri qayoqlarda qoldi, deb ich-etimni yedim, - dedi Nigor oyim, taqdirga hech narsa deb bo'lmas ekan... Biz mirzo bilan ulanisharmiz deb o'ylag'an edik.

- Taqdiri azal, aylanay, - dedi xotin. - Mirzo ham yurtda ikkita aqil bo'lsa bittasi. Sizlardan hanuz minnatdor zkanlar; shunday, shunday ish bo'g'andan keyin kelishka andisha qilib qog'anlar-da, aylanay.

Ular shu so'zda ekan, Ra'no uyga kirdi:

"Xolamg'a, so'ngra Ra'noga Behad salom va duo. Mendan ranjimangiz, na uchunkim, shundan boshqa choram yo'qdir. Xat olib borg'uchidan Shayxi Sa'diy kulliyotini[78] berib yuborsangiz, bo'sh soatlarimdan foydalanar edim. Ra'noga ma'lum bo'lsinkim, bundan so'ng senga menim mashqlarim (she'r daftarim) kerak bo'lmas va o'zing bilan olib yurishing ham extiyotdan emas. Agar xafa bo'lmasang, shuni ham berib yubor. Sog'liq ahvolotingizdan yozingiz.

Addoi Anvar".

Xat shu qisqa jumladan iborat, yana shunday ham bo'lsa Ra'no uchun qiymatli edi.

Hali yozib boshlagan qog'ozni nima uchundir yirtib tashladi, ayvondagilarning o'zaro so'zlashib turg'anlaridan foydalanib, javob yozishqa shoshildi.

Ramz

Anvardan bir oz ilgariroq qaytgan Sultonali og'ilxona ayvonida sigir sog'ib yotgan xotini ustida to'xtadi.

- Bordimgi, Ruzvon?

- Bordim, - dedi Ruzvon va emchakdan "pov-pov" sut sog'ishda davom etdi. - Bordim, olib keldim.

- Mehmonxonag'a olov qilg'andirsan?

Ruzvon boshi bilan qildim, ishorasini berdi.

Sultonali mirzo uyga o'tdi, salla-choponini yeshib, yana xotining yonig'a keldi.

- Buzoqni yeshib yuboring-chi, aylanay. - Sultonali mirzo ustunga bog'lang'an buzoqni yeshib yubordi. Buzoq onasining emchagiga yopishdi. Ruzvon xurmadagi sutni ko'tarib hujraga o'tdi, Sultonali ham xotini orqasidan kirdi.

- Xo'sh, nima gap bo'ldi, Ruzvon?

Ruzvon xurmadaga sutni tovoqlarg'a bo'lar edi.

- Bordim, xatni berdim, choy qaynatdilar, talay gapurishib o'lturgandan keyin, kitobni olib qaytdim.

- Kimlar bor ekan?

- Otin xola, qizi.

- Qizi qalay?

Ruzvon afsus qilgandek, boshini ikki yelkasiga irg'atdi va tilini tag'layig'a tegizib "chaloq" etdirib qo'ydi.

- Men, mirzoboshi juda xafa ko'rinadi, deganingizdan m shuni o'ylag'an edim. Baayni surat: kishi ham bunday jirim bo'lar ekan.

- Ha, Ha!

- Chamasi ular oshiq-ma'shuq, baloxo'r xon loaqal shunga cho'vagini tiqmasa nima qilardi. Bechora qiz, shunday xafa, shunday xafa. Dor-dunyosi[79] qop-qorong'i.

- Ha, ha... Otin xolasi-chi?

- U bechora ham hayron, "bolalarimning so'yinchi ichiga tushti", deydi.

Sultonali afsuslangandek bosh chayqab qo'ydi.

- Kitobni qaerg'a qo'yibsan?

- Mehmonxonada... Ha, aytkancha, ichida kichkina xat ham bor.

Sultonali mirzo kechlik osh to'g'risida ba'zi gaplarni aytib, tashqarig'a chiqdi. Mehmonxona ochiq edi. Tirsagi bilan tanchaga takya qilg'an Anvar Sa'diy kulliyotini varaqlar edi. Sultonali kirishi bilan Anvar kitobni yonig'a olib qo'ydi va kuchlangandek iljaydi.

- Rahmat, olib kelgan ekanlar.

- Kitobning ichida xat bor emish, balki ko'rgandirsiz?

Anvar xatni ko'rmagan edi, kitobni qaytadan ochib, muqovadan to'rt buklangan bir qog'ozni oldi. Xat masalasi bilan Anvarning bir oz shoshib qolg'anini sezgan bo'lsa kerak, uyda bir ishi borlig'ini so'zlab, Sultonali mehmonxonadan chiqdi. Anvar xatni ochdi.

"Hurmatlik Anvar aka, assalomu alaykum. Hammamiz sog' va salomatimiz. Kelin oyim orqaliq berib yuborg'an xatingizni oldiq, sog'lig'ingizni, tinchlig'ingizni o'qub va eshitib juda xursand bo'ldiq: ilohi, salomat bo'lsinlar. Soniy, bizdan ahvol so'rasangiz alhamdulillah tinchimiz, xotirjam' bo'lursiz. So'ratib yuborg'an kitobingizni berib yubordim. Ayamdan sizga salom, boqiy so'zni Shayxi Sa'diydan o'qursiz deb xatni muxtasar[80] qildim, Ra'no".

Anvar yozuvni qo'lida ushlagan hodda qarab qoldi. Bir oz o'ylanib turg'andan keyin, xatni yana o'qub har bir jumla ustida to'xtalib o'tdi. "Sog'lig'ingizni, tinchlig'ingizni eshitib juda xursand bo'ldiq" B jumlasini bilan "siz tinchib ketdingiz" demakchi edi. Chunki, shu jumladan keyinga - "ilohi, salomat bo'lsinlar" kinoyasi buni ta'kid qilar, "soniy, bizdan ahvol so'rasangiz, alhamdulillah tinchimiz, xotirjam' bo'lursiz", yana kinoya, ammo eng keyingi - "boqiy so'zni Shayxi Sa'diydan o'hursiz deb xatni muxtasar hildim" jumlasini bir oz o'rinsiz kabi edi. Anvar bu jumlaning "mundan so'ng yoningizda Ra'no yo'h, bo'sh vaqtingizni Shayxi Sa'diy o'qub kechiringiz" ma'nosida tushundi.

Anvar qog'ozni buklab kitobning muqovasiga soldi va xatning og'ir ma'nosi ta'sirida entikib sukutka bordi. Uning bu kunlarda kechirib turg'an holi juda og'ir, bu og'irlik ustiga Ra'noning mazlumona yerdam so'rab kinoyalar yozishi yana alamlik edi. Chora nima? Bu foj'ani daf' qilish uchun birar yo'l, birar xil tadbir? Faqat bir yo'l, eng so'ngg'i chora: Xudoyor oldida sirni ochish, Ra'noga va Ra'noning esa o'ziga qarshi muhabbatlarini fosh qilib, xonning oyog'ig'a bosh urish - yalinish, yolborish... Hayhot, bu razolatni Anvarning nafsini hazm qilolmag'anidek, "adolatpanoh"ning ham bu to'g'ridaB "marhamat"lari shubhalik. Basharti Anvar Shu razolatka irtikob etsa, adabsizlik, uyatsizlikda ayblanib, birar jazoga yo'liqishi ham yaqin ehtimoldir...

Ma'nan va jisman ezilgan, ayniqsa, hozirgi ahvol ichida ko'z o'ngi qorong'ilang'an Anvar mehmonxonag'a kirib kelguchi Sultonali ham ibo qilmay, go'yo hushsiz kabi boshini ikki qo'li orasig'a olib, sandal ustiga enggashdi... Masala bilan birmuncha tanish Sultonali mirzo bu holni daf'atan boyag'i xat mazmunidan deb o'yladi. Uyalmasin, degan kabi bir narsa izlagan bo'lib, toqchalarni aylandi... Anvar qaddini rostlab, uzun nafas oldi va Sultonali o'lturing ishoratini qildi. Sultonali o'lturdi.

- Nega undaysiz, Anvar?

Anvar kuchlanib iljaydi.

- Haligi xat meni xafa qildi, - dedi va bir oz to'xtalib turdi. - Sizdan yashirar sir yo'q, xat yozg'uchi bilan oramizda anchadan beri yaqinlik kabi bir gap bor edi. Ma'lum gaplar tug'ulg'ach, men o'zimni chetka olishni, qat'iy aloqa qilishni muvofiq ko'rib, sizning ustingizga keldim. Vositangiz bilan bu kun xat yozib, mendan ranjyidir, tinchib ketdingiz deb, kinoya qiladir. Yosh, aqlsizg'a nima ham deb bo'lsin, faqat diqqatlik... Mana, o'qub ko'ringiz, sartopo kinoya.

Sultonali kulimsidi, ammo o'zida o'ngg'aysizlik, tusida qizarinish bor edi. Xatni mirzoning qo'lidan olib o'qudi. O'qub chiqqach, yozuvning yana allaqaysi jumlasiga ikkinchi martaba qaradi.

- Qiziq, "boqiy so'zni Shayxi Sa'diydan o'qursiz, deb xatni muxtasar qildim..." Bu jumla bilan nima demak-chi?

- Bu ham kinoya, - dedi Anvar, - bundan so'ng menim to'g'rimda o'ylamay, bo'sh vaqtingizni Shayxi Sa'diy o'qub kechiringiz, demakchi bo'lsa kerak.

Sultonali majhul harakat yasadi.

- Balki...

Bu muhmal tasdiq va majhul vaziyat Anvarni shubhaga tushirdi.

- Xo'sh, sizning fikringizcha?

- Men... Men ham sizning fikringizga kelib qoldim, men boshqacharoq tushungan ekanman.

- Masalan?

- Men: "Kitobning ichida yana bir xat bor, qolg'an so'zni shundan o'qursiz" deb.

- Ehtimol sizniki to'g'ridir, - deb alang'ladi Anvar. - Bu ham bir erinmaganlik bo'lsin, kitob ichini axtarib ko'raymi?

Sultonali kuldi: - Mayli... Men uyga kirib, taom yetilgan bo'lsa, olib chiqay.

Sultonali ketdi. Anvar kitobning o'ng-tersini ochib, axtara boshladi. Hech narsa ko'rinsa bermagandan keyin birma-bir sahifa ochib borishdan ham erinmadi. Bosh tarafdan o'ttuzlab sahifa tekshirilgan edikim Sultonaling foli haqiqatga oshib, sahifa orasig'a buklavsiz qo'yilg'an bir xat kitob chetiga qoqilib chiqdi. Anvar shoshdi.

"Andisha va ehtiyot yuzasidan bu xatni alohida yozib, kitob ichiga yashirdim: Anvar aka, og'ir soatlarda yoningizda turg'uchi do'stdir; qochquchi esakim - buni sizning hukmingizga havola qilaman. Va'da berish oson, lekin uhdasi mashaqqat; bundan so'ng shuni ham xotirda yaxshi tutingiz. Og'ir daqiqalarda arzimas gapni ko'ngilga olish sizning kabi olijanoblari ishi bo'lur, deb kim o'ylasin. Baxtsiz bir qizning najoti uchun tebranmadingiz, deb sizni ayblab bo'lmas; biroq, baxtsiz Ra'no tahluka ostida qolg'anda, uni bu kun-erta bir foji'a kutkanda vafoliq, deb bilgan bir kishidan bu yanglig' jafu ko'rishi naqlarda o'qulg'anmi, afsonalarda to'qulg'anmi? Shu qadar gunohim bor emish, deb xafa bo'lmangiz, Anvar aka. Basharti shu gunohlarning yuvilib ketishini tilasangiz, sizga bir xizmat bor, ham sizning uchun eng oson xizmat: ertaga chahorshanba kechqurun, tilasangiz - ochiqcha, tilamasangiz - yashirincha bo'lsa ham biznikiga kelingiz, men bilan oxirgi martaba vido'lashingiz. Chunki siz nash'u namo qilg'an joyda Ra'noni halokat kutadir".

Anvar yozuvni onda-sonda o'qub tezlik bilan kitobka qaytarib soldi, sahifalar orasida qoldirib, ustiga yangi sahifalar uya bordi. Chunki laganda manti ko'targan Sultonali dahlizga qarab o'tkan edi.

- Bormi? - dedi Sultonali laganni sandal ustiga qo'yib. - Vallohi a'lam, ma'no siz tushunganchadir. Men yanglishqan chiqarman. Anvar uning so'zini tasdiq qilg'an kabi bosh iring'atib, kitobni yopdi, qo'l yuvg'ali dahlizga chiqdi.

Ma'shuqa Mahbasi[81]

Ra'noning ikkinchi xati Anvar uchun yana bir tashvish edi. Uning yoniga borishdan hech bir mantiq topmas, bil'-aks, yurak o'tining alanga olishini, jarohatlarning yangilanishini ko'rar edi. Kitob bahonasi bilan xat yozib, o'z daragini aytib, evaziga shunday tashvish ortdirib olg'an Anvar, kechagi kunlarda hissiyotga qattig' berilib, kitob so'ratish oqibatini yaxshi muhokama etalmaganidan pushaymon edi. Shuning bilan birga o'zining mundan so'nggi harakatida ham amniyat[82] sezmas edi. Chunki Ra'noga uchrashishdan hech bir foyda tasavvur qilmag'an muhokamasi qarshisidag'i kuchlik bir mayl, Ra'noga yo'liqishdan foyda emas ma'no ko'rsatar edi... Uchrashilganda shubha yo'qim, Ra'no yig'lar, ko'ngilni buzar, shundan boshqa ish chiqmas, lekin ikkinchi tarafda necha yilliq muhabbat yana shu foji' uchrashishka moyil kabi edi.

Ul tun bo'yi uchrashishning yaxshi va yomon taraflarini o'ylab uxlay olmadi, ora-chora uxlab ketkan asnolari ham yana shu uchrashishka aloqador tushlar bilan kechdi. Har qancha aql izi bilan harakat qilishg'a tirishsa-da, yana uchrashmaslik, sukut qilib ketishlik eb ko'rinmas edi. Uchrashish - nechog'liq tadbirsizlik, jon koyitish bo'lmasin, Ra'noning: "Men bilan oxirgi martaba vido'lashingiz, siz nash'u namo qilg'an joyda meni halokat kutadir" jumlasini har qandaydur andishalikni yengarlik va bu jonso'z xitobadan ko'z yumish yigitlik sha'niga yarashdirg'an ko'rinmas edi.

Anvar qat'iy borish qarorig'a kelganda, devonda o'lturib ishlar edi. Uning endigi taraddudi uchrashish yoki uchrashmaslik borasida emas, Ra'noning oldig'a ochiqcha borishmi, yashirinchi to'g'risida edi. Basharti ochiq borsa, maxdumning shubhalanishi, Ra'noni chetka qoqib yoki ularni ta'qib etib, yarag'a tuz sepishi, Anvarning izzati nafsiga to'qunishi aniq. Yashirin borsa... Orada xiyonat, buzuk niyat bo'lmag'andan keyin yashirinib yurish nima hojat? Xayr, yashirincha ham borsin, banogoh maxdum ko'rib qolsa... Uning uchun bu masalani hal qilish ham mushkil edi.

Ikkisi kechqurun qaytishib keldilar: Sultonali mirzo kundagi kabi Anvarni yaxshi oshlar bilan mehmon qildi. Shomni o'qug'andan keyin Anvar "bir necha soat ichida jiyanlari oldig'a borib kelish uchun" Sultonali mirzodan izn olib chiqdi.

Qishning oxirgi kunlari, ko'chada qora sovuq bilan izg'iriy yurar edi. To'qquz-o'n kunlik oy shaharning qoq ustida cheti qorayg'an sariq barkashdek yaltirab turar edi. Mahalla bolalari eshikma-eshik yurib - "Barot keldi, bildingizmi, idish-oyoq qildingizmi?" ashulasini aytar edilar.

Anvar maxdumning mahallasiga kelib yetkanda, kishi tanimaslik darajada qorong'i tushdi va shu qatorda Anvarning ko'nglidagi qorong'ilik ham kuchaydi, yurak urishi e'tidoldan chiqib, o'g'ri kishidek atrofiga qarana boshladi. Bundan birar hafta ilgari baxt bo'yini ong'itqan bu mahalla hozir shuning ziddi bilan huvillar; hammayoq tim qorong'i, faqat bu mahalla ustida nurlanib ko'ringan oyg'ina uning ko'nglini yoritir, biroq... Biroq kajraftor falak[83] uni ham bag'rida qora dog'i bilan o'rda tomong'a qarab sudrar edi...

Anvar yopiq holda turg'an darboza yonig'a kelib ohista itardi. Darbozani zanjir ko'rib, ko'z o'ngi qorong'ilandi... Bir necha fursat darboza yonida qadalib turg'andan so'ng, to'g'rig'a o'tdi. Yigirma qadam chamasi yurib, qo'shning darbozasini itardi, bunisi ochiq edi. Qorong'i yo'lakka kirdi. Ul maxdumning xuftanga chiqishidan foydalanmoqchi, xuftan azoni aytilgandan keyin ham darboza ochilmasa, so'ngra qaytib ketmakchi edi. Uzoq kutishka to'g'ri kelmadi, mahalla masjidida xuftan azoni aytildi, shundan bir oz keyin Ra'nolar darbozasi ham g'iyqillab ochildi.

Darbozadan chiqqan oyoq tovshi Anvarga yaqinlab kelar edi. Anvarning yuragi arziqib qo'shni darbozasining ichki tomonidan ochiq tabaqa orqaliq yo'lg'a mo'ralar edi. Ra'nolar darbozasidan chiqquchi to'g'rig'a o'tishi bilan Anvar turg'an yo'lakning ichkarisidan ham oyoq tovshi kelib qoldi. Anvar shoshdi, maxdum besh-olti qadam yiroqlashqach, yo'lakdan chiqishqa majbur bo'ldi. Anvar oyog'idan tovush chiqarmasliqqa tirishib, sekin-sekin darbozaga yurib keldi. Orqadag'i oyoq tovushlarining uzoqlasha borg'anini sezib, xotirjam' ichkariga kirib oldi. Mehmonxona sahnida bir oz alang'lab turg'andan keyin, to'g'rig'a - mashqxonaga eshigiga o'tdi. Mashqxonaga eshigini ochar ekan, orqasig'a - darboza yo'lagiga qarandi.

Darichalari yopiq mashqxonaning ichi hosidlar[84] yuragidek qop-qorong'i, daromad ham yopilg'andan so'ng uy go'yo lahad tusiga kirdi. Zulmot ichida qolg'an Anvar orqa-o'ngini ajratolmay bo'ryo ustini chog'lab bir-ikki qadam yurib keldi va ikki qo'li bilan tizasini quchoqlab cho'nqaydi. Darichalar tirqishidan tushkan yorug'liq bilan zulmot bir oz kuchsizlandi, shunda ham uning ko'z o'ngiga qov[85] kabi qorong'i edi. Hamma tip-tinch; quloq ostidag'i chivillashishdan boshqa tovush eshitilmas, ora-chora uzoqdan kelgan bola yig'isi bu tinchliqni buzg'andek bo'lar edi. Shu hodsadan necha daqiqalar o'tib ketdi. Bir vaqt yer osti

dukillagandek bo'ldi. Bu dukillash sekin-sekin oyoq tovshig'a mubaddal bo'lib, uning quloqlari tikkaydi. Ichkaridan chiqqan birav yo'lakkami, mehmonxonag'ami o'tib ketdi. Anvar entikdi, mehmonxonaning eshigi ochilib bir ozdan keyin yana yopildi, havli sahnida yana birav yurindi. Borg'an sayin mashqxonag'a yaqinlashib kelgan oyoq tovshi bilan Anvar toqatsizlandi. Eshik ochilishi bilan beixtiyor o'rnidan turib ketdi...

- Anvar aka.

- Men...

Eshik ochqan Ra'no edi, bir-ikki qadam ichkariga kirib to'xtadi. Anvarga ozg'ina qarab turg'ach, uzun nafas olib orqasig'a qaytdi. Anvar bu holning sababiga tushunalmaganidek, uni chiqarmay to'xtatishqa ham o'zida jasorat topmadi. Birar daqiqadan so'ng eshikda yana Ra'no ko'rinib, Anvarning oldig'a qoramtil bir narsa keltirib qo'ydi.

- Sizga ko'rpacha olib keldim, - dedi shivirlab, - uyga ammam va xolamlar kelishkan, men ularni uxlatib chiqaman...

Ra'no shu so'zni aytib, orqasig'a qayta berdi, eshikni boyag'icha yopib, hujradan yiroqlashdi. Ahvolga bir oz tushungan Anvar ko'rpachani bo'ryog'a solib, ustiga chiqdi va erkin nafas olib yonboshladi. Endi Ra'noning har holda chiqishini bilsa ham, biroq, qachon chiqishini bilmas, shunga binoan bir tavq o'tkuncha kutib o'lturishini chamalar edi. Oradan bir oz fursat kechkanda darboza ochilib yopildi. Anvarning qulog'i tikkayib, qaddini rostlab o'lturishka majbur bo'ldi. Oyoq tovshi yaqinlashdi, uzoqlashdi va oxirda bitib ham ketdi.

Vaqt juda qiyinlik bilan o'tar, tashqarida "tiq"B etkan tovush uni bir alang'latar edi. Bir tavq o'tkaniga talay vaqt bo'lsa ham, hamon Ra'no daraksiz. Yuragi siqilg'an Anvar goh o'lturib, goh yonboshlar, sovuqda muzlab ketkan mahsilik oyog'ini turli vaziyatka solib ko'rar edi. Shu azob ichida yana talay vaqt kechti. Ma'shuqa mahbasiga tushkan Anvar o'lturib chidalmadi, kafshini kiyib, o'rnidan turdi, muzlagan oyog'ini isitish va og'riqqa kirgan a'zosini harakatlantirish uchun uy bo'yincha kezina boshladi. Necha vaqt sahn aylanib, yana o'lturdi, Oy ham bota boshlag'an, chunki chetdagi daricha tirqishi orqaliq tushib turg'an kuchsiz oydin izi ham yo'qolib, uyni qorong'iliq bosqan, tevarakda chaling'an dovullarningB "gum-gum" ohangi ichida xo'rozlar ikkinchi martaba qichqirib yuborg'an edilar. Anvar bir oz yonboshlag'andan keyin yana o'rnidan turdi, kafshini kiyib kelib, eshikni ochdi, sahnga tushib ko'zini uqaladi. Ko'kda durkum-durkum yulduzlar sayr etar edilar. Tom boshidan botishqa yaqinlashqan oy nuri arang-arang ko'zga chalinar edi. Anvar toza havo iskab uzun nafas oldi.

- Zerikmadingizmi?

Jasur Qiz

Qulog'i ostidag'ina aytilgan bu so'z Anvarni cho'chitdi va o'z yonida qo'lida bir narsa ko'tarib turg'an Ra'noni ko'rdi.

- Ularni uxlatmay chiqolmadim... Uyga kiraylik, Anvar aka.

Yuragi arziqqan Anvar Ra'noning orqasidan mashqxonag'a kirdi. Ikkisi ko'rpacha ustiga yonma-yon o'lturishdilar.

- Kitob ichidagi xatni payqamaysizmi, deb qo'rqan edim, - dedi yarim tovush bilan Ra'no. - Payqamasangiz...

- O'zing hamma gapka tushuna turib, yana bunchalik achchig' yozg'aning nimadir, Ra'no?

- Chunki shunchalik achchig' yozmasam, - dedi Ra'no tovshida titroq ohang bilan, - siz kelmas edingiz... Siz... siz mirzoboshiliqni yaxshi ko'rasiz-a?

Anvar bu munosabatsiz savoldan bir oz hayron bo'lib turdi.

- Tushunmadim... Nima demakchisan?

- Siz mirzoboshiliqni yaxshi ko'rasizmi, deya pman?

- Yaqinda mirzoliqni tashlamoqchiman, Ra'no?

- Mirzoliqni tashlagandan so'ng nima ish qilasis?

- Qo'qondan ketaman, sayohat qilaman.

- Meni... meni ham o'zingiz bilan olib ketmaysizmi?

Anvar yana tushunmadi. Ra'noning yuziga ancha qarab turdi:

- Sen... senga mumkinmi, Ra'no?

- Mumkin, - deb qaltirandi Ra'no. - Mirzoboshiliqni hozirdan e'tiboran tashlasangiz mumkin...

Bu so'z Anvarni ham qaltiratib yubordi.

- Nima deyapsan, Ra'no?

Ra'no bir necha vaqt javob beralmay turdi. O'zini to'xtatib olish, hayajonini tindirish og'ir edi.

- Haligi... haligi so'zingiz chin bo'lsa, men ham siz bilan ketishni xohlayman... Basharti sizga og'ir oshmasam...

Anvar jim bo'lib qoldi, tushiga ham kirmagan bu

taklifka nima deyishini bilmay entikdi...

- Basharti sizga og'ir oshmasam, - dedi takror Ra'no.

"Jasur qiz" deb o'yladi Anvar. Chindan ham bu jasurona isyon xotin-qizlar tomonidan Xudoyorning hayvoniy istagiga qarshi birinchi ko'tarilish edi. Anvar istiqbolda qanchaliq mushkilot va xatar ko'rmasin, bu jasoratni xush qabul qilishg'a majbur, chunki muhabbatdan ham ilgari yigitlik taqozosi shu edi.

Ul o'z yaqinida turg'an qora tugunni ushlab qaradi.

- Bu nima, Ra'no?

- Bu... bu sizning eski kiyimlaringiz.

- Nima uchun bu?

- Basharti siz xohlasangiz.

Anvar paranjimi, deb chamalag'an edi. Mantiqsiz bu javob uni shoshirdi.

- Xo'b, sening rizolig'ing yo'lida... - dedi Anvar yarim tovushda. - Menim eski kiyimlarim senga nima darkor?

Ra'no javob berish o'rnig'a uzun so'lish olib yonidag'i tugunni yesha boshladi.

- Paranji olmadingmi, axir?

- Hozir... - dedi Ra'no va qorong'ida bir narsalar qila berdi.

Paranjisi ham bordir, deb o'ylag'an Anvar uni o'z oliga qo'yib turdi. Birar daqiqadan keyin Ra'no yerdan ir narsani tutib qo'zg'aldi, paranji. kabi uzayg'an narsa ichidan "choq" etkan bir narsa yerga tushti.

- Topib oling shuni.

Anvar yerni timiskiladi.

- Nima edi?

- Ayamga bergan amonatingiz.

Anvar tushkan narsa oltinlar ekanini payqadi, uzoqni o'ylag'an Ra'noga qarshi yuragida yana haroratliroq muhabbat sezdi.

- Topdingizmi?

- Topdim.

- Turing endi.

Anvar Ra'no bilan boshlashib hujradan chiqdi va o'z yonida paranji yoping'an qizni emas, telpak va to'n kiygan yosh, o'spurin bir yigitni ko'rdi...

- Bu nimasi, Ra'no?

Ra'no javob berish o'rnig'a yo'lakka qarab, yura berdi. Darbozani ochib ko'chaga chiqqandan so'ng, Anvar Ra'noning oldig'a tushib yo'l boshladi va o'zida yengillik his etdi. Chunki Ra'noning yigit suratiga kirishi andozasiz ma'qul; bemahalda paranjilik xotinni boshlab yurish mirshab va qorovullarda ham turli shubha tug'dirg'ani kabi, Anvarning o'zi uchun ham o'shtaysiz bo'lar edi. Go'yo bir o'rtog'i bilan ketib borg'andek parvosiz ko'ringan Anvar, burilishka yetkanda o'zidan o'n qadam orqadag'i hamrohini kutib turdi.

G'urubi[86] yaqinlashgan qip-qizil oy Anvar to'xtag'an muyushka ko'laga kabi zaif nur sochar edi. Ra'no Anvar yonig'a yetib "qayoqqa yuramiz", degan kabi bir yo'lg'a va bir hamrohiga qaradi. Soch o'rumlarini telpak ostig'a bosib, to'ni to'pug'i ustiga tushayozg'an "yosh yigit" Anvarning ko'ziga yana ham do'nduqroq ko'rindi. Anvar Ra'noning to'nini bir oz ko'taribroq ushlatdi, onda-sonda telpakdan chiqib qolg'an soch tolalarini yashir-di vaB "o'ngga" degan ishoratni qildi. Ra'no oldinda, undan ikki-uch qadam orqada Anvar yo'lg'a tushdilar. Yengil bedona mahsisi bilan qala kafshi kichkina oyog'ig'a juda ham kelishkan Ra'no, go'yo uchkandek tez yurib borar, orqada kelgan Anvar g'oyai omolg'a[87] oshiqqandek undan qolishmasqa tirishar edi. Uzoq yurdilar. Elli qadam chamasi narida gulxan va gulxan tevaragida uch-to'rt nafar kishilar ko'rinish, Ra'no to'xtaldi.

- To'xtama, Ra'no, - dedi orqadan Anvar, - sen pisand qilmag'andek, parvosiz gulxan yonidan o'ta ber, men ular bilan so'zlashib qolsam, nariroqda kutib tur. - Mirshablar bemahalda qo'ymas emish-ku. - Men bilan seni qo'yar... Qo'rqmay boravur. Ra'no ikkilangansumon yo'lg'a tushdi, gulxangacha o'n qadam qolg'anda mirshablardan biri hayqirdi: - To'xta!

Ra'no Anvarga qarab taraddudlandi, Anvar yura berishka ishorat qilib, tezlik bilan gulxan yonig'a yetdi. An-varni tanig'an mirshab va qorovullar ta'ziman o'runchalaridan qo'zg'aldilar.

- Qo'zg'almanglar, - dedi Anvar gulxanda isinib, - dahboshi ham shu yerda ekanlar...

Anvar "dahboshi" B deb atag'an yum-yumaloq kishi Qorunboy ismlik bo'lib, mirshablarning qiziqrog'i, shuning uchun undanB "dahboshi" deb istehzo qilar edilar:

- Yoningizda besaqal bilan bemahalda nima qilib yuribsiz, taqsir? Odamzodga ishonib bo'lmas ekan-da...

Anvar, "dahboshi"ning ko'zi Ra'noga tushib qolganini ongladi. Gulxandan o'ttuz qadamcha nariga borib to'xtag'anB "besaqal"ga ko'z qirini tashladi.

- Ziyofatda edik, dahboshi.

- Ha-a-a-a-a, menam aytdim... Uy bu yoqda qolib, endi qayoqqa ketapsiz, taqsir?

Anvar qo'lini yaqindan isitmakchi bo'lib gulxan tarafka bir qadam bosti.

- Eshitmadingizmi, hali?.. Men Rais ko'chadan... yangi havli oldim.

- Muborak, muborak.

Anvar qutlug' aytib, ular bilan xayrlashdi. Mirshablar uning hurmati uchun qo'zg'alishib qoldilar.

Gulxanchilardan elli qadamlab uzoqlashqach, Ra'no Anvarning yetib kelishi uchun yo'l ustida to'xtadi.

- Nima deyapti u go'rso'xta?

Anvar hiringlab kuldi va Ra'noning yelkasiga qoqdi:

- Yur, yur, yigitcha. Go'rso'xta to'g'ri aytyapti.

- Yetayozdiqmi, qaerg'a boramiz?

- Yaqin qoldi, kechagi xotinning uyiga...

Ra'no odding'a tushib ketdi, uzoqqina so'zsiz borg'andan keyin orqasig'a qayrilib so'radi:

- O'zlari yaxshi odamlarmi?

- Yaxshi, yaxshi, - dedi Anvar va o'n qadam chamasi indamay bordi. - Sen uy egasidan qochib o'lturma, o'zi menim og'am...

Tuzukmi, Ra'no?

- Xo'b.

Yana bir oz yurib torroq bir ko'chaga burildilar. Sultonaning darbozasiga yetkuncha ikkisi ham og'iz ochib gapirishmadilar.

Do'stliq "Karomati"

Ertalab xonning haramdan chiqish vaqti yaqinlashgan, salom va istiqbol uchun xoslardan sakkiz-to'qquzi yig'ilg'an edilar. Shu kutish asnosi eshikda hovliqib Sultonali ko'rindi. Qora barmog'i bilan xoslar ichidagi Abdurauf tunqotarni o'z tarafiga imlab, orqasig'a qaytdi. Abdurauf tunqotar ajablangan holda dahlizga chiqib, o'zini chetka olib turg'an Sultonoliga, nima gap, degan ishoratni qildi. Sultonali labini tishlab, qo'li bilan tunqotarni o'z yonig'a chaqirdi. Tunqotar mahsichan oyog'ini yerga bosib Sultonalinng yonig'a keldi.

- Xo'sh?

Sultonali boshini ikki yelkasiga irg'atib, labini tishlab oldi.

- Mirzoboshimizning misi chiqib qoldi-ku.

- Xo'sh, xo'sh?

Sultonali tunqotarning qulog'i ostig'a enggashti va yarim tovush ichida dedi:

- Mirzo Anvardan onhazratka nomussizona bir xiyonat sodir bo'ldi.

Tunqotar boshini quyiroq tushurib, Sultonalining aftiga egri qaradi:

- Masalan?

- Mirzo Anvar uch-to'rt kundan beri menim havlimda qo'nib yurar edi, - dedi Sultonali va so'z orasi uyoq-buyoqqa qarab qo'ydi. -

Chamasi ustoziga bir xiyonat qilg'andan keyin menim havlimda yotib yurg'an ekan... O'z ustozini bilmagan bu bepadar,

olampanohning ham betlariga oyoq qo'yishdan toymay, mazkur ustozining qiblagoh uchun muvofiq ko'rilgan qizini yo'ldan

ozdirib, bu kun kechasi uni qochirib menim havlimga olib keldi... Garchi o'z havlimda yotgan mehmonim va do'sti qadrdonim

25 Kitoblar Olami | Sever.UZ | Uzsmart.UZ

bo'lsa ham, valine'matimning haqqi namaklarini unutkan bu behayoning andishasizligidan har mo'yim bir nishtardek kiyimimdan teshib chiqayozdi. Uning yigitligiga tilda tahsin o'qub, ichdan la'nat aytib, janobni xabardor qilish uchun yugurib kelayotqanim-da, bek aka.

Tunqotarning ko'zi qinidan chiqayozib, bir-ikki qayta soqolini qo'li bilan bukib yamladi.

- Padar la'nat. O'zi hozir sizning uyingizda? - Ha, ha... Qiz ham shunda. Janobning ra'yolariii bilish qiyin-ku, biroq menga qolsa, vaqt qochirmay uni hoziroq qo'lg'a olish kerak-da.

- Bo'lmasa-chi, - dedi tunqotar yelkasini qisib, - men hozir arz qilay. Rahmat sizga.

Tunqotar huzuri xoska kirish uchun shoshildi. Sultonali xonning "haqqi namagini" B benuqson ado qilib, xotirjam' devong'a qaytdi. Anvarning eng sodiq kishisining oxirg'iB "karomati" nihoyat shu bo'ldi.

Ko'b fursat o'tmadi. Devonning darichasi yonig'a kelgan tunqotar Sultonali'ga chiq ishoratini qilib, o'zi nariroqqa ketdi. Hovliqqan, entikkan Sultonali oyog'ini onda-sonda tashlab, devonxonadan chiqib keldi.

- Marhamat?

- Ushlashka buyurdilar.

- Ayni karomat, - dedi Sultonali.

- Ikkisini ham albatta?

- Albatta.

Yonig'a to'rt nafar yasovul olib, Sultonali yo'lg'a tushti. Tashqi darboza yonig'a qantarilg'an otlardan birisiga minib, tunqotar ham ularning iziga kirdi. Ozg'ina yurg'andan keyin, tunqotar yayovlardan o'zdi. Unga yetib yurish uchun Sultonali va yasovullar yelib bordilar. Ot bilan barobar yugurishar, ozg'ina keyinda qolsalar, otliq tunqotar tez yurishg'a qistar edi. Shu yo'sun halloslashib uzoq choptilar... Burulishqa yetkanda Sultonali bir oz sustlanib, o'zidan o'n ot adimi yiroqda borg'an tunqotarni chaqirib to'xtatdi va qo'lini o'ngga siltadi. Tor ko'chaga kirib ketdilar. Uch daqiqa chamasi yelgandan so'ng, Sultonalinig darbozasi ko'rindi. Sultonali to'xtadi...

- O'sha ko'rinib turg'an darboza... Ozg'ina tahammul qilinsin-chi, bek pochcha, menim kirishim yaxshi bo'lmas, deyman?..

To'rt adimcha oldinda borg'an tunqotar otning jilavini tortdi.

- Nima uchun?

- Menim do'stliq otim bor... Men chetroqda tursam ma'qul bo'lmasmi?

- Ma'qul, ma'qul.

- Rahmat... Darbozadan kirsangiz mehmonxona bor; ul shunda bo'lsa kerak, qiz esa ichkarida edi.

Sultonali shu so'zni aytib, o'zini qarshidag'i darboza yo'lagiga oldi. Tunqotar yigitlar bilan darbozaga qarab ketdi. Darbozaning har ikki tabaqasi ham langtallab ochilg'an, ichkari tarafdin xotin va er kishining so'zlashkan tovushlari eshitilar edi. Tunqotar otdan tushib jilavini yasovullardan birining qo'lig'a berdi:

- Sen ot bilan shu yerda turasan, darbozadan na xotin va na erkak kishini chiqarmaysan, - dedi tunqotar. - Siz yigitlar, meni orqamdan kiringiz, Anvarni ko'rganingiz on hech narsaga qaramay, qo'lini bog'langiz.

Yasovullar sadoqat nishoni ko'rsatdilar. Tunqotar uch-to'rt qadam ichkari yurdi va yo'lak daromadida to'xtab ichkariga quloq soldi. Ichkaridan er va xotin so'zlarini eshitdi.

- Sharmanda bo'ldim, rasvo bo'ldim!..

- Sharmanda bo'lish hech gap emas, - dedi ichdan tunqotar.

- Voy sho'rim qursin!..

- Albatta sho'ring quruydi, mocha!.. - dedi tunqotar.

Tunqotar, yigitlarga "orqamdan" ishoratini qilib, birdan sahnga chiqdi... Sahning o'rtasida qo'lida bir qog'oz ushlab, boshini quyi solg'an Solih maxdum turar edi. Maxdumning yonida ikki kishi, ulardan beriroqda paranjilik uch xotin qadalg'an edilar. Tunqotar va yasovullarning shapراسi bilan hamma cho'chib ketdi. Maxdum qo'lini bir-biriga urib, oh chekti:

- Sharmanda bo'ldim, rasvo bo'ldim!

Tunqotar shoshib, olpong'-tolpong' maxdumning yonig'a kelib yetdi.

- Nima gap?

Maxdum shart etib, peshonasiga urib, yig'ladi:

- So'zlagali til yo'q... Janobning oldilarida sharmisor, g'azabka sazovor bo'ldim... Ertalab uyg'onsaq, bepadar o'jizamiz yo'q...

Sarosima uyon-buyon yugurib turg'animizda, mirzo Sultonalinikidan, qizingiz biznikida, degan xabar bordi. Biz ayollar bilan yugurishib kelsak, bir onda...

- Xo'sh, xo'sh?

- Haromzoda Anvar uni yo'ldan ozdirib, bu yerdan ham olib qochibdir... Harchand ichkari va tashqarini izlab, ushbu xatdan g'ayri asar topmadiq... Evoh!..

Xotinlarning biridan yig'i tovshi eshitildi. Tunqotar maxdumning qo'lidag'i xatni yulqqandek o'z qo'lig'a oldi.

"Izzatlik mirzo Sultonali og'amizg'a! Ma'lum bo'lsinkim, singlingiz bilan maslahatlashib o'z hayotimiz uchun siznikida turishni xavfliq, deb o'yladiq. Garchi do'st ko'rinsangiz ham, ba'zi noloyiq harakatlaringiz bizni shubhaga soldi. Ayniqsa xotiningizning Ra'noga buzuq qiz bilan qilg'an kabi muomalasi yana bizni xavotirg'a tushirdi. Shularga mabni[88] aldag'an kabi sizni o'rdag'a jo'natishqa, sizdan so'ng uyingizdan ketishka majbur bo'ldiq. Dunyoda do'sti sodiqni topish qiyin ekan. Sizga harchand: "Men oshiqman, qiz ma'shuqamdir, olampanohka qilg'an bu xiyonatim yolg'iz o'z tarafimdan sodir bo'lg'an jinoyat emas", desam ham, sizB "Yoshliq qilibsiz, marhamatlik podshohing haqqini unutibsiz, deysiz. Lekin siz shu qiz yo'lida hatto bosh munshiylikdan ham kechib turg'animni o'ylamaysiz. Buning uchun men sizdan ranjimayman. Ammo sizni inson fahmlab, uyingizga do'st olib kelganda bu qadar tundliq, bu qadar rioyasizlig'ingiz kishiga qattig' ta'sir qiladir. Ichkarida hatto qiz bechoraning boshig'a yostiq ham bermaganlar. Barakalla sizga, barakalla yangamizga, barakalla odamgarchilikka!..

Addoi do'stingiz ANVAR".

- Odamgarchilikni ham biladi, bu tuz ko'r qig'ur! - dedi zaharxanda ichida tunqotar va xatni buklab yonig'a soldi. - Ichkaridan mirzo Sultonalinig xotinini chaqirib beringlar-chi!

Xotinlardan biri ichkariga qo'zg'aldi. Ruzvon yo'lakda turg'an bo'lsa kerak, xotin ichki eshik yonida to'xtab, yo'lak bilan so'zlashdi.

Tunqotar eshik yonig'a keldi.

- Siz shundamisiz, yanga?

- Ha, aylanay.

- Siz bu gaplardan nima bilasiz?

Ruzvon eshik panasiga yashirilib, bir oz javobsiz turdi va bir-ikki tomoq qirib qo'ydi:

- Uch kundan beri mirzo Anvar otlig' yigit bizning mehmonxonada yotib turar edi, aylanay... Shu yigit bu kun yarim kechada bir qizni boshlab keldi, men hayron bo'lib mirzongazdan so'rasam, shunday-shunday gap... Juda xafa bo'lib ketdik-da, aylanay. Ket degali yuz chidamaydi, kishi chaqirg'ali yana vaqt emas; mirzongiz bilan kengashib, emdi harchi ertalabgacha joy beraylik, tong otsa, bularning tatig'ini berguchilar topilar-ku, axir deyishdik. Tong otdi, mirzo Anvar u kishiga: "Men bunda yana bir kun turaman, shungacha bizni ehtiyot qilsangiz bo'ladi", degan emish. Mirzongiz shoshib o'rdag'a ketdi, u kishidan keyin men ham tinch o'lturalmadim, aylanay. Qo'shnimizning bolasini qizning uyiga choptirdim. Bir vaqt men bilan sandalda o'lturgan qiz uydan chiqdi, men tashqarig'a chiqqusi keldimi, deb beparvo o'lturaberippan, aylanay... Shu chiqqani bilan qaytib kirmadi-qo'ydi. Ko'nglim g'ash tortib, havliga chiqib qaradim. Yo'q, tashqaridamikin deb shu turg'an joyim'ga kelgan edim, uyoqdan bular kelishib qoldi... Bo'g'an gap shu, aylanay!

Tunqotar afsus chekib maxdumning yonida turg'an kishilarga yaqin keldi.

- Sizlar nima qilib yurasiz bu yerda?

- Biz... biz mirzo Sultonaning qo'shnilari bo'lamiz.

- Juda yaxshi, xizmat?!

Tunqotarning karih[89] bu muqobalasidan kishilar siqilib qoldilar.

- Men ko'chada edim, - dedi birisi qo'rqa-pisa, - uyoqdan domla bilan ayollar kelisha berdi... Ayollar yig'lashqang'a mirzoning uyida bir gap bo'lg'anmi, deb.

- Tekin tomoshachiman, degin... Xo'b, sen-chi? - Men ham mirzo Sultonliga qo'shni bo'laman, - dedi ikkinchi kishi: bunisi o'ziga bir oz tetikroq edi. - Biroq men sizlarning gaplaringni eshitib, bir narsaga hayron bo'lib turippan-da.

- Nimaga hayron bo'lasan?

- Men shunga hayron bo'lyapmanki, yangamning so'ziga qarag'anda, mirzo Anvar o'z yonida paranjilik xotin bilan chiqib ketsa kerak edi... Boya men uni darbozadan chiqib borg'anida ko'rdim, yonida xotin-potin degan gap yo'q edi.

- Yolg'izmi?

- Yolg'iz-ku emas edi, biroq yonidag'isi ayol emas, do'ndiqqina bir besaqal edi.

Tunqotar qo'shnining so'ziga tushunmadi, yelkasini qisib qo'ydi.

- Siz aniq ko'ribsiz, Karim aka, - dedi u yoqdan Ruzvon. - Qiz kechasi kelganida ham erkak kiyimida edi. - O'b, padar la'nat! - deb yubordi tunqotar. Ustig'a tog' ag'darilg'an maxdum boshini yana quyiroqqa solib, ho'ngir-ho'ngir yig'ladi.

- Bo'lar ish bo'lg'an... - dedi tunqotar atrofiga xitoban, - ular-ku, albatta, qo'lg'a tushib jazosini topar, biroq janobning sha'nlariga juda og'ir gap. Binoan alayh, shu yerdagi sirga voqif bo'lg'anlarning vazifasi bu hodisaning kishiga so'zlamaslik, ko'rgan-kechirganini shu yerda qoldirib ketishlik!

Kishilardan: "Albatta, albatta!" degan javob bo'ldi. So'ngra tunqotar maxdumning yonig'a keldi.

- Sizda gunoh yo'q, biroq qiz o'sdirishni bilmas ekansiz. - Bandamiz, bandamiz, - deb yig'ladi maxdum. - Ilohi juvonmarg bo'lsin, meni yerga qaratdi.

Paranjidagi xotirlarning biri bo'lg'an Nigor oyim piq-piq yig'ladi. Tarbuzi qo'ltug'idan tushkan tunqotar yasovullarning oldig'a tushib, tars-turs ko'chaga chiqdi, yigitlardan birining ko'magida otqa minib, jilavini qo'ydi. Sultonali yashiring'an darbozaga yetkanda yo'lakay chaqirib o'tdi:

- Mirzo Sultonali, chiqing. Qochqan, padar la'natlar! Sultonali ko'zini katta ochib, darbozadan chiqdi.

- A, chinmi?

- Qochqan, - dedi tunqotar xatni Sultonliga uzatib, - O'qub, yana menga qaytaring, janobga ham ko'rsatishimiz kerak...

...Sultonali shu hodisaning ikkinchi kuni xong'a qilg'an sadoqatining samarasini ham ko'rди, ya'ni bosh munshiy bo'lib belgilandi.

Chayonning Namoyishi

Bu kech masjid hujrasi yana obod, katta sham'ni toqchag'a qo'ndirib, ochiq tanchaga pista ko'mir solib, ma'-yus, bir-biriga yonmayon o'lturg'uchi ikki mufti qo'llarini olov'ga tovar edilar. Hujraning to'rdagi toqchasig'a besh-olti dona qalin muqovaliq kitoblar terilgan, ularning varaq taxida - "Sharhi mullo Jomiy", "Aqoidi ma'-alhavoshiy", "Hikmatul-ayn", "Al-viqoya", B "Siyari sharif" kabi so'zlar yozilg'an edi. Kun botish toqcha devorig'a gul ravishida tushirilgan duo yoki shuning kabi muqaddas kalimalar yozig'liq bir qogoz yopishtirilg'an. Sirlar bilan turlangan qoziqlarning biriga beva xotinning dekchasidek bir salla ilingan edi. Shahodat mufti kasavni olib, cho'g'ni titdi va keng ko'kragini shishirib nafas oldi.

- Ajab bedavo dard-da.

Kalonshoh mirzo boshini irg'atib qo'ydi.

- "So'ygan yorim sen bo'lsang, ko'rgan kunim ne bo'lg'ay", - deb davom etdi mufti. - Ululamir qadrnohus bo'lg'andan so'ng qiyin ekan. Shu oqpadarning qo'l ostida ishlagandan devonni tashlab ketkan behroq.

- Sabr qiling, domla, sabr: "Innalloha ma'assobirin"[90].

- Albatta... Va lekin Sultonalidek bema'niga bosh ekkandan, har ro'z o'n tayoq yegan yaxshi.

Xuftanni o'qug'andan so'ng tahorat yangilab yurguchi mulla Abdurahmon hujra eshigida ko'rindi. Kichkina xovoncha boshidag'i oq tepchima to'ppi va qora uzun soqoli uni hindilarning savdogari qiyofatiga qo'yg'an edi. Mulla Abdurahmon ichkari kirib, qoziqdag'i sallani oq to'ppi ustidan kiydi.

- Men janoblarning so'zlari bilan uyga ovqat buyurmadim-a?

- Lozim emas, biz uydan ovqatlanib kelganmiz.

Mulla Abdurahmon tancha yonig'a kelib o'lturdi va yer ostidan Shahodat muftiga qarab iljaydi.

- Shunday qilib, mirzo Anvarni qiz bilan qochirdingiz?

- Qochirish bo'lsa, qochirdiq va lekin qordan qutulib yomg'urg'a tutildiq, mulla Abdurahmon.

- Men eshitdim.

- Kullu yavmin batari - bunisi undan ham qabihroq bo'ldi... Besh kundan beri yuraklar zardobka to'ldi, mulla Abdurahmon, - dedi mufti. - Kecha biznikiga yo'qlab borg'an ekansiz, Siz ketibsiz, men kelibman-da, ko'b afsus qil-dim. Bu kun mulla Kalonshohni olib, siz bilan suhbatlashib qaytayliq, degan niyatda...

- Qulliq, taqsir, qulliq, - deb mulla Abdurahmon qimirlab o'lturdi. - Men Anvar bilan Sultonali mojarosini faqat kecha mirzo Boisdan eshitdim. Bu to'g'rini aniqroq bilish uchun janobingizning xizmatigizga borg'anim edi... Xo'sh, havodis nima?

- Havodismi? Qani so'zlang-chi, mulla Kalonshoh.

Kalonshoh, so'zlay bering, degandek Shahodat muftining o'ziga ishorat qildi. Shahodat mufti ko'zini yuminqirab, havodisdan[91] sahifa ochdi:

- Havodis shulki, Anvar borasig'a sizning olg'an nishoningiz jiddan to'g'ri tushib, biz kutkandin ham ziyodaroq samaraga erishkan, ya'ni mag'rur go'dagimiz qizni atib qochqan...

Mulla Abdurahmon hakimona iljaydi, Shahodat mufti davom etdi:

- Chamasi, nisfi shab-yarim kecha asnosi, do'stim, deb yonida qiz, Sultonaling uyiga kelgan. Sultonali toyg otquncha ikki go'dakning qo'ynini puch yongoqqa to'latib chiqqan, erta bilan ular uyquda yotqanda, Sultonali o'rdag'a yugurib kelgan; voqi'ani tunqotarg'a so'zlab, tunqotar xong'a yo'liqib, xonning buyrug'i bilan yonlarig'a yasovullar olib kelsalar, oshiq-ma'shuq yo'q, ular joyida Sultonalinga atalg'an bir sabnoma[92] bor... Chamasi, Sultonali ablahlik qilib, Anvarni bad oldirib qo'yg'an va tong vaqti, ular uyquda ekan choqda g'oyib bo'lib, yana shubhani ortdirg'an bo'lsa kerak. Sultonali Anvar bilan qizni tutib beralmasa ham, baharhol xong'a yaxshi ko'rinib, Anvarning o'rnini olishqa muvaffaq bo'ldi. Barcha havodis mana shundan iborat.

Abdurahmon hikoyani eshitkandan keyin, bir necha vaqt so'zsiz o'lturdi. Tanchadagi olovni tuzatar ekan, yer ostidan muftilarga qarab iljaydi.

- Mirzo Boisdan ham shu maolni[93] eshitkan edim, - dedi nihoyat. - Janoblarning fikrlari balki to'g'ridir, ammo men bu maoldan bir oz shubha qilaman...

- Ya'ni, masalan?

Abdurahmon qo'lini o'ynab, yana bir oz sukutda o'lturdi, so'ngra labi ohista-ohista ochilib yumila boshladi:

- Bu hammasi Sultonali bilan Anvarning o'yunidir, deb o'ylayman... Bu andishamga bir necha sabablar ham bor. Janoblardan maxfiy emasdirkim, biz o'zaro qanday yaqin bo'lsa, Sultonali bilan Anvar ham o'zaro shunday qalin do'st edilar. Binobarin, aqlg'a "qarg'a qarq'aning ko'zini cho'qur ekanmi?" degan savol keladir; janoblar shu borani qanday tushundilar ekan.

Shahodat mufti Kalonshohka qarab qo'ydi, Kalonshoh parvosizroq ko'rinar edi. Orada yana bir necha vaqt sukut hukm surdi.

- Sultonali sarmunshiy bo'lish uchun do'stidan kechsa ham mumkin, - dedi mufti. - Ikkinchi tarafdin, sizning fikringiz ham ehtimoldan ba'id[94] emas.

- Sultonali do'stidan kechmay turib ham bu nayrangni qilsa mumkin emasmi, domla? - deb kuldi Abdurahmon. - Masalan, xon olmoqchi bo'lg'an qizni qochirg'uchi Anvar ikki boshdan-ku, qaytib sarmunshiy bo'lolmaydir, boshqa tarafdin, xiyonatkor do'sti bo'lib tanilg'an Sultonaling ham hayoti tahluka ostida turadir... Bas, shu holda bu nayrang to'qilg'an bo'lsa, yana to'g'risi, shu hiylani Sultonaling amniyati talab qilg'an bo'lsa, siz bilan men g'ayraz qanday mantiqqa suyana olamiz?

Shahodat mufti o'rnidan turdi, Abdurahmonning yoniga kelib, orqasini qoqdi:

- Rahmat, o'g'lim, rahmat. Seni tuqqan onangg'a va o'qutg'an ustozingga rahmat.

Abdurahmon yerga qarag'an holda iljaydi. Shahodat mufti uning aqlig'a tahsin o'quy-o'quy, nos chakib o'z joyig'a o'lturdi.

- Mulla Kalonshoh-a, shu gap bizning aqlimizg'a aslo kelmabti-da?

Shahodat muftining xursandligiga qo'shulmay, tund o'lturg'uchi Kalonshoh, parvosiz qo'lini olovig'a isitdi.

- Men shu andishani ham qilg'an edim, - dedi bir ozdan keyin Kalonshoh, - lekin aqlim bovar qilmag'an edi va xozir ham bu fikrga qo'shula olmayman.

- Sabab?

- Bois shulki, Sultonali Anvarga suiqasd qilmag'anda ham unga hech gap yo'q edi. Ammo ul xong'a qarobat[95] hosil qilish uchun aztahidil Anvarning qasdig'a tushkankim, bunda shubha yo'q.

O'zgarlar tarafdin so'zlangan fikr yoki baqs har qancha mantiqiy bo'lganda ham Kalonshohning qarshi chiqish fe'li bor edi. Uning bu fe'luga yaxshi tushunib qolg'an Shahodat mufti bosh chayqadi.

- Biz yanglishamiz.

Kalonshoh yana yuqoridag'i so'zini takrorladi:

- Bachi ma'ni yanglishamiz? Mulla Abduraxmonning o'zi ham o'ylab ko'rsin, basharti Sultonali do'stliq yuzasidan Anvarni qochirib yuborg'anda ham unga hech bir zarar yo'q edi. Bas, Sultonaling hamma harakati to'g'ri, Anvarga xiyonat qilishi mansab umidida ekanligi shubhasiz.

Orada o'z fikriga qarshi shuncha raddiya o'tsa ham, parvosiz, go'yo muroqabada[96] o'lturg'uchi mulla Abdurahmon yana iljayib bosh ko'tardi.

- Sultonaling Anvar bilan ati-qatilig'i o'rdadan h.ar kimga ma'lum-ku, domla. Basharti o'z uyida turg'an Anvarning xiyonati to'g'risida Sultonali o'zini tag'ofulg'a solsa, mardumning ko'ngliga nima gap kelar edi, ayniqsa, janoblaringiz qanday andishaga tushar edingiz... Ojizning fikrimcha, ul nayrangbozlar bir o'q bilan necha qo'shni urganlar, masalan, janobga Sultonaling sadoqati zohir bo'ldi, sarmunshiylik vazifasiga beozor o'lturib oldi va uchunchidan, mardum ko'zini bo'yadi.

- Baharhol... baharhol Anvarga qarshi chiqmag'anda ham Sultonalini na xon va na biz ayblay olar edik.

- Xo'sh?

- Xo'sh-po'shi yo'q, - dedi qizishib qolg'an Kalonshoh, - biravning ustiga ayb qo'yish uchun, shar'an shohidlar lo-zim, da'voni isbot qilish gerak... Xax-xax-xax, sen falonchi gunohkor bilan do'st eding, deb kishini ayblash. Masalan, ushbu da'voni qilg'uchi o'zingiz ham ularning maslahati ustida bo'lmag'ansiz; faqat shundaymikin, degan mulohazada so'zlaysiz, holbuki, sizning so'zingizning shar'an to'rt pullik qiymati yo'q, uka...

Kalonshoh juda qizishib ketdi, "shar'an so'zingizning to'rt pullik qiymati yo'q, uka" taqiri bilan mulla Abdurahmon ham bo'zarib oldi.

- Menim so'zim bir mulohaza, taqsir, mulohaza shar'an isbotka buyurilmag'an. Hokazo, o'zingiz aytkancha, go'yo masnad[97] uchun jon otib yurg'an Sultonaling zohir[98] harakatiga ham ishonib bo'lmaydir.

- Shuning kabi, siznikiga ham vusuq[99] yo'q.

- Men aytayapman-ku...

Janjalning kattaga ketishini fahmlagan Shahodat mufti Abdurahmonning so'zini bo'lib, orag'a tushdi:

- Bahs nima hojat? Mulla Kalonshohniki ham to'g'ri, sizniki ham haqiqat... Ammo hozirgi masalamiz qaysi fikr to'g'rilig'i ustida emas, qaysi yo'l bilan Sultonalini bu o'rundan olib tashlaymiz borasida.

Ko'b yillardan beri birga yurib, o'z ruhiga tushunib qolg'an Shahodat muftining bu so'zi bilan Kalonshoh ozg'ina yorishdi.

- Ana bu boshqa masala, - dedi, - mulla Abdurahmonning fikrini to'g'rimi, egrimi, surishtirmay, unga faqat bir tadbir deb qarasangiz bu boshqa gap, ammo mahzi haqiqat[100], deb bilish bus-butun xato.

Shahodat mufti bu masalani yopib, ikkinchi tarafka o'tishka shoshildi. Chunki Abdurahmon yana bir iljayib ikki og'iz so'z aytsa Kalonshohning og'zini tikish og'ir oshar, Shahodat mufti buni yaxshi onglar edi.

- Xalos, xalos, - dedi mufti, - menda voqi' holog'i farah[101] ham faqat shuning ustida, yo'qsa, ilmi g'aybni[102] kim bilibdir. Ammo mulla Abdurahmon mulohazasining qiymati shundakim, Sultonali muammosini tez hal qilsa bo'lur.

Muftining siforish[103] so'zlashi bilan Kalonshoh juda ham o'ziga kelib qoldi va "halli qanday" deb yovoshqina so'rab ham qo'ydi.

- Halli oson, juda oson, - dedi mufti. - Biz mulla Abdurahmonning mulohazasi ayni bilan janobga bir ariza yozamiz, xalos.

Mulla Abdurahmon namoyishkor Kalonshohka qarab, o'ng qo'li bilan manglayini qashidi... Ammo Kalonshoh qanoatlanmag'andek qilib bosh chayqadi.

- Xon Sultonaling sadoqatiga qaioat hosil qilg'an, yana shu holda bu arizaga ishonadirmi?

- Agar haqiqatni aytilsa, xon o'zidan boshqa hech kimga e'timod qilmaydir, - dedi mufti, - xayr, Sultonliga e'timod qo'yg'an ham bo'lsin, yana bu taqdirda ham biz arizani yoza beramiz. Nega? Agar ishonsa, Sultonali o'rdadan haydar, ishonmasa, yana bizga nima zarar; bu gap .sizga qanday o'xshaydi, mulla Abdurahmon?

Abdurahmon ko'zini katta ochib, to'g'ri topqan kabi bosh irg'atdi.

- Arizamiz o'runcha ko'b yaxshi, bil'aks, o'rdadan o'zimiz haydalurmiz, - dsdi Kalonshoh.

- Nima uchun? - deb so'radi mufti.

- Axir arizani kim berganligi ma'lum-ku.

- Yo'q, - dedi mufti. - Biz ariza ostig'a imzo qo'ymaymiz, Kalonshoh.

- Imzosiz ariza mu'tamad[104] bo'lmas.

- Mu'tamad bo'lsin-bo'lmasin bizga nima zarar; baharnav' shu ehtimolni xonning qulog'ig'a yetkarsak bas-da, Kalonshoh.

- Kimning dastxati bilan yozasiz?

- Bu oson, siz bunisidan xotirjam' bo'ling, Kalon-shoh!

Kalonshoh noiloj ariza yozishqa rog'ib[105] bo'ldi. Arizaning shu majlisida, mulla Abdurahmon quzurida yozilishi muvofiq ko'rilib, mufti tahrirga o'lturdi.

Ikki Xil Sadoqat

Kechasi yomg'ur savalag'andek yog'ib turadir... Qop-qorong'i, olti qarichliq tor ko'chaning muyushida turg'an bir ko'laga yomg'urdan qochqan kabi, kichkina eshik panasiga siqilg'an va zo'r berib eshikni qoqadir.

- Kim?

- Men, oching.

- Safarmisan?

- Ha.

Eshik zanjiri "shirq"etib ko'tarildi. Yomg'urda bo'kkan Safar o'zini torg'ina, oldi ochiq yo'lakka olib, eshikni zanjirladi.

- Tinchlikmi?

- Tinchlik, - dedi eshik ochqan kampir. - Nega kech qolding, Safar?

- Yomg'urni ko'rmaysizmi...

Safar kampirning orqasidan so'zlanib sahnga chiqdi. Tor sahning yo'lak qatorida, to'rt bo'yra eni kattaligida osti bir qarichqina yerdan ko'tarilib ishlangan katalak ayvonning to'r toqchasida qora charog' sasib yonadir. Sandalning bir chekkasida g'o'za sugurib o'lturguchi bir keksa ko'r kishi qo'lidagi g'o'za po'choq va sug'urgan paxtasi bilan boshini baland ko'tarib qavlidagi so'zga quloq solib turadir. Sandalning ikkinchi tarafida, yuzini ro'ymoli bilan yashirg'an, xotinmi, qizmi - O'lturibdi, sandalning uchunchi tomonida, bir to'da chiqarilg'an paxta orasida chig'iriy ko'rinadir...

- Oyim qizim bizni judaam uyaltirdi, Safar, - deb so'zlandi kampir. - Shuncha qaytarsaq qam bo'lmaydi, erta-kech otasining yonida g'o'za sug'urishadi.

- Singlim zerikkandir-da, opa, - dedi Safar.

- Eson-omon o'lturibsizmi, pochcha, assalom alaykum.

Ko'r kishi boshini yana ham balandroq ko'tarib, ikki tarafka chayqadi.

- Vaalaykum salom... Ha, nega jim bo'lib ketding, Safar? Mullaning oldig'a kiraqo, yomg'urda ividingmi, xo'b.

Safar tanchadagi yuzini yashirg'uchig'a qaramasliqqa tirishib, daromadi ayvondan bo'lg'an hujra eshigiga chiqdi.

- Eski hikoyalaringizni so'zlab, opamni zeriktirmay o'lturibsizmi, pochcha?

- Ha, ha, - dedi ko'r kishi, - qizimning o'ziyam hikoyaga juda usta ekan-da, dam men hikoya aytaman, dam oyim qizim aytadi, asti qo'ysang-chi bizni, Safar.

- Bali, bali.

Safar hujraning eshigini ochib, ichkariga kirdi. Sandal ustiga qora charog' qo'yib, oldig'a kitob yozg'an Anvar Safar bo'zchining istiqbolig'a qo'zg'aldi.

- O'lturing, o'lturing, shu ishingiz yomon-da, mirzam... Salomatmisiz? Zerikmadinglarmi? Uch kun kechikdim-a. Mendan xafa bo'lg'an chiqarsiz-ov... Ha deganda u yoqdan xabar bo'lavermadi, uning ustiga ayollar navqaslanib[106] qoldi...

- Zarari yo'q, toza ivibsiz, Safar aka. Asli bu kun h,am chakki ovora bo'lgansiz.

- Jazzasi choponni solib tashlash-da, mirzam, - dedi Safar choponini yeshib. - Qani o'lturing... Yurtda tinchlik, yer-do'stdan sizga salom, mirza og'ayningiz xotirjam' mirshaboshiligni qilayapti... Men bo'lsam, sengayam bali, ustozingayam bali, deb yuribpan.

Anvar iljaydi. Safar bo'zchi sandal yonig'a o'lturib, mah.sisining qo'njidan bir qog'oz oldi. Anvar qog'ozni undan olib sandal ustiga qo'ydi. Qoziqda osilgan choponini keltirib, Safarning yaxtakchan yelkasiga yopti.

- Shamollaysiz, Safar aka, o'ranib o'lturing.

- Hamma vaqt kayib qog'ansiz-da, mirzam, - dedi Safar va ustiga yopilg'an beqasam choionining astar-avrasini tekshirdi. - Toza yaxtak kiymagan edim, buningiz menga uval-da, uka.

Anvar o'lturar ekan, e'tiborsiz qo'l silkdi va sandal ustidan xatni olib ochdi:

"Baland maqom, loyiqi ehtirom, burodarim mirzo Anvar.

Do'stlar shod, dushmanlar g'amgin, yavmi saodat[107] yaqindir. Falak kajravligi ahli saloh[108] ustiga har ro'z har rang[109] javr tug'dirsa ham, ba hamahol[110] layli zalimani[111] yavmi navirasi[112], riyozati qaviyaning[113], ajri azimasi[114] bordir. Janobi sarvari koinot, mushriklar sharridin[115] saqlanmoq uchun o'zlarini g'or panohiga olg'an erdilar kim[116], bu amsolingiz[117] kabi ummati haqiqiy lara[118] sunnat bo'ldi. Ba'da, kamina do'sti xosdin arzi ixlos[119] shudir kim, barcha tadbirlarimiz shohi majnunga[120] va g'ayri ashqiyog'a[121] baayni afsun kabi ta'sir qilib, o'tkan xatda yozg'an mulohazalarim xayoldin haqiqatka oshmoqda. Kaminaga xonning e'timodi yondoshmoqda va ul andishalarimiz ehtimoli bizdin uzoqlashmoqdadir. Mojaro bir necha kun sir bo'lib kechsa ham, alhol o'rdadin ba'zilar bu sirga voqif bo'lg'ang'a o'xshaydirlar, ma'ahozo[122] ochiq so'zlashka hech kimda had yo'q. Ammo, ikkinchi tarafdin, sizni izlashka maxfiy buyruqlar berildi, darboza beklari yonig'a xufiyalar yubrrildi, binobarin, sizdin iltimos, ushbu xavflar ko'tarilguncha benihoyat ehtiyotda bo'lish, Toshkand niyatini bir necha haftaga mavquf[123] qo'yishdir. Xizmatigizga Safarboy bilan ushbu xatni ozg'ina kechiktirib yuborishim boisi ham, mazkur xavflar borlig'idin bo'lib, ma'lumingizdir, Safarboyning tabi'atida andak beboklik[124] va loqaydliq bor. Binobarin, muxobaroti digarimizni[125] uning ayoli vositasida qilsammi, degan andishadaman.

Zero, ayol kishi, ba harhol, mardum nazariga yaxshi va kunduz kunlari borsa ham xavfsiz. Ammo boshqa ehtiyot o'zingizga munhasir[126]. Zinhor ba saddi[127] zinhor, hamsoyalardin xotirjam' bo'linmasin. Soniy - sizga tegishlik g'ariba[128] xabar shudir kim, kecha o'rdadin qaytib kelsam, mehmonxona sahnida uch nafar yigit o'lturibdir. Har uchavi ham bizning Farg'ona kiyimida bo'lmag'an bu yigitlarni ariza yozdirg'ali kelganmi, deb o'yladim. Salom-alikdin so'ng ularni mehmonxonag'a olib kirdim. Istifhomi[129] sababi tashrifdin so'ng, yigitlardin biri menim kim ekanligimni aniqlab oldi, ba'da, afsus chekib, sizning mojarongizni so'zladi. Men tamom hayratda qolib, xufiyalarim, degan andishaga tushdim. Bu hodisani kimdin eshitdingiz, mirzo Anvar qanday aloqangiz bor, deb so'radim. Opamdin eshitdim, o'zim mirzo Anvarning og'asi bo'laman, degan javobni berdi. Men taajjubda qoldim; zero, og'angiz borlig'ini sizdin eshitmagan edim. O'tkan xatimda yozg'animga, bu yigitka ham opangizg'a bergan javobni aytdim, ya'ni, o'zimni oqlash uchun hodisaga birmuncha yolg'on aralashtirib so'zladim. Yigit-og'angiz bo'lmish afsus chekti, o'n yillardin beri Qo'qonda bo'lmag'anlig'ini, buxoroliq bir sarkarda eshigida xizmat qilg'anlig'ini, qarindoshlarini ko'rish uchun Buxorodan Samarqandga kelib, u yerdagi katta og'asini topolmag'anini, undan Qo'qong'a o'tib, bunda ham sizga yo'liqolmay qolg'anini so'zladi. Ba'daz uning ustidagi shubham bir oz zoyil[130] bo'lib, ko'ngil ko'tardim.

Og'angiz bo'lmishning yonidagi yigitlar bizning bu tarafning kishisiga o'xshamaydirlar. Bular og'angiz bo'lmishning hamrohlari, Qo'qonni tomosha qilg'ali kelgan emishlar. Sizga og'aliq da'vo qilg'uchining ismi Qobilboy, tusi sizga o'xshab kelsa ham, o'zi to'la, pahlavon yigit va har uchavi ham zabardast ko'rindilar. Harchand qistasam ham, ularni ovqatga to'xtatib bo'lmadi. Siz kechagi maktubingizda menim sarmunshiy tayinlanishimdan tashvishlanib, orada muftilar, Abdurahmonlar bor, sizga birar zahmat yetarmi, degan andishani yozibsiz. Voqi'an, menim uchun bu xavf bor, bundan ko'z yumib bo'lmas. Modomiki, "sadoqatim on hazratka oftobdin ravshanroq bo'ldi, devonda mendin g'ayri mavsuqroq[131] kishi topilmadi, ba'daz sarmunshiylik menga havola qilindi, xalos". O'tkan xatimda yozg'animga, bu "marhamat"dan bosh tortishqa hech bir yo'l topmadim, agar uzr bayon qilsam, sizni tutib berishka bo'lg'an harakatimning soxitaligi ochilish ehtimoli bor edi. Chunki xong'a sadoqat bizning "odamlar" fikricha, birar manfaat taqozosidir. Agar men xong'a "sadoqatlik qul" ekanman, bu "sadoqat" zamirida bir manfaatim bo'lmog'i lozimdir kim, ul ham o'z do'stimni holog'i "sadoqatimg'a" qurbon qilib, evaziga sarmunshiylik masnadini olishimdir. Basharti shu masnaddin bosh tortsam, menga ishonchsizlik tug'ulishi shubhasiz edi. Bas, shu majburiyatda men bu vazifani qabul qildim. Menga zahmat yetishi to'g'risida siz tashvish cheka ko'rmangiz, modomiki, taqdirim shu ekan, tag'yiri[132] mumkin emasdir. Bu yo'lda qanchaliq zahmat chekmayin va hatto boshim ham ketmasin, menim uchun qiymatlirog'i insonga sadoqat va shu sadoqatni to'lg'uncha qo'ldin bermaslikdir. Singlimiz Ra'nobibiga salom aytersiz. Ota-onalariga hech bir zarar bo'lmadi, faqatB "hadya" larnigina qaytarib oldilar. Oxirg'i so'zim yana ehtiyotlik ustida: zinhor-zinhor har ehtimolga qarshi hozir turilsin.

Addoi mirzo Sultonali".

Anvar maktubni tugatib, oldida yonib turg'an qora cha-roqqa tutib, kuydirdi.

- Ehtiyot kerak-a, Safar aka?
- Albatta, mirzam, albatta.
- Bu kech qolasizmi, ketasizmi?
- Ketmasam bo'lmaydi, Sultonalingiz xafa qiladi, uka.

Anvar kuldi.

- Ketsangiz, xat yozib turishim kerak ekan, - dedi va toqchadan siyoq-qalam oldi. - Isidingizmi, Safar aka?
- Ha, ha... Jon kirib qoldi, mirzam.

* * *

... Biz o'tkan 51-nci faslda Anvar bilan Ra'noni Sultonaling darbozasida qo'yib, 52-nci-faslga sakragan edik. Shunda chala qolg'an bir necha ahvolni hozir aytib kechmasak, muhtaram o'qug'uchig'a Sultonali masalasi bir oz onglashilmay qoladig'an ko'rindi. Shundog'ki, Anvarning majburiyat ostida Ra'no bilan kelishi Sultonolini juda ham shoshirib qo'ydi. Ikki orada kuchlik muhabbat borlig'ig'a yana bir karra amalda qanoat hosil qilg'anidek, ularning istiqbolini qorongiliqda ko'rdi. Yana shu holda matonatini yo'qotmay, "do'sting uchun qon yut" maqolidagi kabi, ularni qahramonliqda tabrik etdi. Anvar esa faqat o'z istiqboli ustidagina qayg'irib qolmay - chunki Ra'no va o'zining istiqbollari mundan keyin yo'chik, yo'puk edi - ammo ikki o'rtada bu botqoqqa toyib ketishi aniq bo'lg'an Sultonali masalasida jiddiyroq o'yladi. Zero, mulla Abdurahmonga ilhom bo'lg'anidek, Anvar tinchkina Ra'noni yonig'a olib qochsa albatta Sultonali ushlanar edi. Mulla Abdurahmonning fikrlaridan tashqari, Sultonaling o'z xotini Ruzvonbibi orqaliq maxdumning uyi bilan qiling'an kitob aloqasi ham bor, eng oxirda mufti va Abdurahmonlarning Sultonalinga kuchlik adovatlar... Shu mulohazalarini Sultonalinga bayon qilib, fikr so'rag'anida, undan ahamiyatsiz javob oldi. Chunki do'stliq taqozosi har qanday og'irliq qarshisida matonat, ko'krak kerishdir, boshing'ga tog' yiqilish ehtimoli bo'lg'anda ham turg'an joyingdan siljimaslikdir - Sultonali shu eski qonun tobi'laridan yagona vakil edi. Lekin Anvar o'z do'stini balog'a qo'yishni xohlamadi. Har ehtimolga qarshi chora ko'rishni lozim topib, o'qug'uchiga ma'lum yo'llarni, Sultonalinga taklif qildi. Tabi'iy, ul ko'ndi. Shu yo'sun ertaga o'ynalaturg'an tomoshag'a Sultonaling xotini ham o'rgatildi, hatto yarim kechada qo'shni Karimboy ham uyqudan uyg'otilib, bir tillo barobariga yolg'on guvoh tiklandi va shu ondan boshlab Anvar bilan Ra'no Karimboyning uyiga chiqib yashirindilar.

Ma'lumdir kim, ertasi kun har kim o'z ro'lini yaxshi ado qilib, ish juda silliq o'tdi, hatto bu o'rtada Solih maxdum ham oqlanib qoldi. Sultonali shu kun kechqurun Toyir akani Safar bo'zchig'a yubordi. Chunki bu ishda sirdon bo'lish va Sultonalinga

ko'maklashish uchun eng muvofiq, ham ishonchlik kishi birdan-bir Safar bo'zchi edi. Xuftan asnosida Safar bo'zchi yetib keldi, voqi'ani eshitib, dafKjatan mirzoni yashirish uchun shaharning chetrog'ida bo'lg'an yaznasining uyini jo'pladi. Darhol yaznasi, ya'ni opasiyuyut uyiga yugurib joy hozirlatdi va shu kechasidayoq Anvar bilan Ra'noni eltib joylashtirdikim, qolg'ani o'qug'ichimizg'a ma'lumdir. Ammo Anvarning hiylasi xon va yaqinlarig'a shunday yaxshi ta'sir qildikim, biz buni Sultonalining sarmunshiy belgilanishidan onglaymiz.

* * *

"Qir-qir" xat yozib borg'an Anvar, savog'ich qalam uchini sochig'a suykab, qalamga yopishqan los qilchig'ini tushurar ekan, Safar bo'zchig'a yuz o'girdi:

- Mundan so'ngg'i kelishingizda mirzo Sultonali yoningizg'a bir kishi qo'shsa kerak. Siz shu yigitni bu yerga olib kelasiz, o'zi menim og'am bo'ladir, xo'bmi?

" - Xo'b, mirzam, xo'b. Mirza og'ayningizg'a shuni ta'yinlab bitsangiz bo'ldi-da.

- Shunday, men bityapman.

Anvar yana yozuvg'a qaradi, Safar bo'zchi sandal ko'rpassiga o'ranibroq o'lturdi. Tashqarida yomg'ur tinayozib, kuchlik shamol qo'zg'alg'an, yomg'ur tomchilarni goho tom ustiga to'pillatib qattig' tushurar, daricha tirqishidan kirgan shamol bilan qbra charog' chayqalib-chayqalib yonar, ayvondagi kampirning chig'irig'idan g'ijillab chiqqan tovush mushuk bola mavlagan kabi hujraga eshilib turar edi.

Barimta

Kun choshkohdan oshib, Chorsuda xalq olag'oviri boshlansa ham, shundagi bo'sh do'konlarning birida uch nafar yigit hanuz dong qotib uxlar edi. Chorsuda bo'lib turg'an tars-to'polon go'yo bu uch yigitni allalar edi. Boshig'a bittadan shaparak kir yostiqlik qo'yib, ostig'a yalanqavat taqir ko'rpacha yozg'an va ustiga guppi choponini yopib, yana shu holda bahuzur xurraq otib uxlag'an bu uch yigit musofirga o'xshar edilar. Ular pgu yo'sun rohat qilib yotqanda, taxtabandlik do'kon yonig'a tashqaridan birav kelib to'xtadi va hamma tovshini qo'yib, baqirib yubordi: "To'xta, hovv Navro'zqul!"

Uxlag'uchilarning ikkisi pinagini buzmadi, ammo do'konning to'rda yotqan chuvak bir yigit so'chib, boshini ko'tardi, uyquqlik ko'z bilan atrofiga qarag'andan keyin, hamyoza tortdi, kerishdi, so'ngra eng chetda yotg'uchig'a ko'zi tushib, yonidag'i yigitni turti:

- To'r, Sharif, tur, peshin bo'lubtu.

Ikkinchi yigit ko'zini ochdi:

- Ey, qo'ysang-chi, Rahem.

- Tur-da, axi, ana Qobelboy ham keb to'xtabtu.

Sharifboy yostiqlikdan burilib, yonidag'i uchunchi yigitka qaradi:

- Pala'nat, qachon kelgan ekan?

- Kim bilsin.... Inisini bo'uchratdimikin? Kani, uyg'ot-chi, pala'natini.

Sharifboy yotqan joyidan qo'lini uzatib, Qobilboyning murtidan tortdi, Qobilboy g'inshib uyg'ondi:

- Tek yot, Sharif.

- Iningta yo'liqding-chi?

- Yo'liqdim, ikavingga salom aytdi, - dedi Qobilboy va yuzini ulardan chetka o'gurib oldi. - Bir oz tinch qo'y, uxlayman.

- Ebi, ebi, - dedi Rahim, - burodaring ahvolini gapur-da, axi. Bar padari uyquki, peshinga chikin[133] bo'lsa; ko'chaga bo'lib yotkan to'palangni go'shingga ilasanmi?

- Kech keldim, ko'b jovrama-chi, Rahim.

- Qorunni to'yg'uzib, so'g'un uxla akun[134], qorunlar ham piyoz bo'lib to'xtabtu, nonushtani qaerga qilamiz, Sharif?

- Choyxonaga qilamiz.

- Kani, sen ham kafaningni yopinib shunda chikin yotma, pala'nating bo' uxlab ketdimi?

Ikkisi turib kiyina boshladilar. Rahim uzun belbog'ini to'g'rilar ekan, bir qancha chaqa va tangalari yerga sochilib tushti.

- O'ho, o'ho, sabil, - dedi Rahim pullarni terib. - Xudo bularni ham ko'b ko'rdi chog'i, akun, Qo'qoning bizga to'g'ri kelmadi, ish topilmayde, pul sochilade, och qolamiz chog'i, Sharif?

- Qobelboyning Qo'qonjoiiga la'nat, - dedi Sharif, - loaqal temirchi ham shogird olmaydi, bizga biron ish topib bermasa, to'ppa-to'g'ri nar xar Qobelning ustiga minamiz.

Bularning vaqirlashig'a uyqusi o'chib ketkan Qobil, to'ng'ur-to'ng'ur bir narsalarni so'zlab, yostiqlikdan boshini ko'tardi.

- Chumchuqdek chirqillashdinglar-da, tojiklar, - dedi Qobil. - Ishsiz qolg'an bo'lsalaring, Toshkandga ketamiz.

- Ana-ana, yana topdi gavni, - dedi Rahim. - Valdir-valdir qilasan, Qobelboy akun, Toshkand borish uchun pul kani?

- Pul topiladi.

- Pul topiladi? - deb kuldi Rahim, - bu bepadar boybachchangizni qara, Sharifboy.

- Pul topiladi, - dedi yana Qobilboy va yaxtagining cho'ntagaga qo'l soldy. - Past odamlarsan-da: biring temir-chinig o'g'li, ikkinching shustagarning[135] bolasi...

- Voy-voy, - dedi Rahim, - nazari baland bo'yoqchining o'g'lidan xafa bo'llem!

Qobilboy cho'ntagidan bir narsa olib, ularning oyog'i ostig'a tashladi va o'zi og'zini katta ochib, hamyoza tortdi.

- Ana pul, kerak bo'lsa ol, sendek ifloslarni bir yil boqadi.

Rahim bilan Sharifboyning oyoqlari ostig'a ikki tillo kelib tushti, ular bir oltinlarg'a va bir Qobilboyg'a qarab qoldilar.

Rahim bilan Sharifboyning oyoqlari ostig'a ikki tillo kelib tushti, ular bir oltinlarg'a va bir Qobilboyg'a qarab qoldilar.

- Ebi, kimni o'ldurding?

- Ota kasbim odam o'ldirish emas.

- Inisi bergan, - dedi Sharif.

- Qani, ining bilan ko'rishdingmi, Qobel?

- Ko'rishdim.

- Odami nag'z bo'lg'an?

- Odami nag'z.

- Akun shu qochib yota beraykan-da, - dedi Rahim. - Biron chora boqsan-da, aytmading-chi, axi?

- Aytdim... Payt topib hammamiz Toshkand ketmakchi bo'ldiq.

- Bale-bale! - Dedi Rahim va Sharifka qarab qosh qoqti. - Toshkand ketamiz degani teksiz[136] emas ekan-da, pala'natingni. Hay, ish bitti, Qobelboy, Toshkandga yuramiz, o'rusingni ham bir ko'raylik[137].

Sharif yerda yotqan ikki tilloni olib Qobilg'a uzatti:

- Ma, tillongni kissangta tiq, Qobel.

Qobil olmadi.

- Tillo o'zlaringga, ikaving bir tillodan bo'lib ol.

- Achchig'ingni qo'y, axi, biz senga dahanaki aytdik-da.

Qobil kuldi va parvosiz kiyina berdi.

- Olmaysanmi, pala'nat?

- O'zlaringga deyappan-ku, inim senlarga atab berdi.

- Bizdan qarzi yo'q-ku, axi?

- Tushunmagan odamlarsan-da, - dedi Qobil. - Inim qochib yotqan holda ularni mehmon qilolmadim, deb senlarga shu ikki tilloni berib yubordi... Endi tushundingmi?

- Voy, pala'nat... Hali san bizni o'z pulimiz bilan betimizga urding?

Qobil kuldi. Ular ikkisi birining og'zidan biri olib, Qobilni past urib, Anvarni maqtab ketdilar.

- San otang o'g'li emassan, agar otang o'g'li bo'lsang, mirzo Anvardek mehmondo'st bo'layding. Mirzo Anvar mehmonning betini ko'rmay, boshidan tillo nisor[138] qilg'anda, san pala'nat bizni tukonxonaga qamab qo'yasan. Burodaring bo'lmasa,

Qo'qonjonningni ko'tarib og'zingga uraydik, muruningdin mag'zi saring oqib tushaydi!

Qobil bir narsa deb to'ng'illadi.

- E, to'ng'illama, pala'nat. Biz pul oshnosi emas, odam oshnosi... Seni bozori podshoga olib chiqsa, og'ziga tishi bor deb sakkiz pulga ham olmaydi, ba xudo!

Ular shu hangamning ustida edilarkim, Chorsudagi shovqin-suron ichidan bahaybat bir hayqiriq eshitildi: bozor ola-goviri birdan kesilib, bu uchavi ham tashqarig'a quloq solib qoldilar:

Ey-y-y-y-y-y-y...

- Bozor aro yigilishib gul terganlar!

Qasam yodlab, podshog'a so'z berganlar!

Mirzo Anvar otlig' elga ma'lum kishi,

O'rda ichra qalamkashlik erdi ishi.

Arzimagan gunohiga qochdi, ketdi.

Bundin andak podshoga ozor yetdi.

Uning do'sti Sultonali nomlig' mirzo,

Bu qochishdan chekmakdadir behad izo.

Mirzo Anvar gunohiga toyildi zor,

Xaloyiqni to'xtatishdan maqsadim bor.

Erta peshin asnosida Sultonali,

Orsiz Anvar gunohiga o'lg'ay, bali.

Jamiyatda hozir bo'lsa osiy Anvar,

Yoki uning do'sti oshnosidin birar.

Gunohingga Sultonali o'lar, desin,

Erta peshin vaqti, afsus, so'lar desin.

Imonlik qul nafs uchun do'stin sotmas,

Gunohi yo'q oshnosini o'tka otmas.

Quloq solgan gunohsizning faryodiga,

Dard qolmag'ay, yetar har vaqt murodiga!

Jarchi to'xtadi, shovqin-suron yana eskicha davom etdi. Jarning davomida qulog'i tikkayib, ko'zi katta ochilg'an Qobilboy sukutka ketdi...

- Nega xomush to'xtading, Qobel? Akun jarching nima deb vaqirlaydi?

Qobil javobsiz boshini chayqadi.

- Gapur, - dedi Sharif. - mirzo Anvar, osiy Anvar, deyapti chog'i?

Qobil yana javob bermadi.

- Zaboning bor, axi, burodaringni tutkanlar-chi?

- Yo'q.

- Bo'lmasa nega unday chikin xomush to'xtading?

- Endi tutmakchilar...

- Endi tutmakchilar? - deb zaharxanda qildi Rahim. - Dardi xarinani tutadi.

- Tushunmay yotibsanlar, anovi kun biz bir mirzoning uyiga borg'an edik-a.

- Hay.

- Ana shuni, sen Anvarning do'sti eding, deb barimta[139] ushlaganlar... Ertagacha Anvar kelmasa, shu Sultonalini o'ldurur emishlar...

Jar ma'nosiga endi tushungan yigitlarning yuzida birdan o'zgarish ko'rildi, ko'zlarida g'azab, nafrat o'ti yondi:

- Bu xon yo'q[140], bu dayus! - dedi Rahim. - Akun saning labingga kesakni man surtay, o'rtog'im Sharifni o'ldir? Bu xon yo'q, bu dayus. Azbaroyi xudo, dayus!

Qobil labini tishlab, sekinroq ishoratini qildi. Chunki xuylanib ketkan Rahim butun do'konxonani boshig'a kiyib baqira boshladi.

- Bu xon yo'q, bu dayus! Voy dar dahanat xonasha!..

- Sekin-sekin! - dedi qo'rquvliq Qobil va o'rmidan turib ketdi, - bir foydasi bormi, jinni!

- Voy dar dahanat xonasha!..

Qobil yugurib borib, do'konxona eshigidan ko'chaga qaradi.

- Qo'y akun, dayusing meni xam bo'g'iz qilsin... Voy dar dahanat...

Rahimning eskidan shuning singari asabiy og'rig'i bor edi. Sharif bilan Qobil uning feKjliga yaxshi tushunar, ul birar haqsizlikka duch kelsa, garchi masalaning o'ziga taalluqi bo'lmag'anda ham shuning singari jinni bo'lib olar edi. Rahim uch-to'rt daqiqa so'kunib, titrab do'konxonani boshig'a ko'targandan keyin tinchidi, Qobil do'konxona eshigini yopib, o'rtoqlari yonig'a keldi. Uchavi bir necha vaqt xomush o'lturdilar.

- Shu bevafo dunyoga bir ish qilamiz, Qobelboy, - dedi yana ko'zi olalang'an Rahim. - Dayusingni zindoni qaerga?

- Zindonini nima qilasan?

- Ana man bor, ana Sharif, ana san, - dedi Rahim. - Shu tunga uchavimiz borib yo o'lamiz, yo shu bechorangni ro'shnoliqqa olamiz.

Qobil manglay ostidan Sharifka ko'z yubordi. Sharif kulimsib, Rahimga qaradi..

- E, senga chi balo shud?[141]

- Hech chi, - dedi Rahim. - Akun biz dunyoga nima olib boramez, hay o'lluk; dunyoga o'n tillo pulimiz qolaydimi, yo uyga sochini tarab to'xtag'an xotunimiz qolaydimi?

- Yo'q, qolaytikoni yo'q, - dedi kulib Sharif.

- Dastasha gir, - dedi Rahim. Sharif bilan Qobilg'a ikki qo'lini cho'zib, ular ikkisi ham iljaygan ko'yi qo'llarini berdilar. - Lafzaton yakmi?

- Yak-yak, Rahim dav.

- Hazilash nest?

- Nest.

- Tamom, - dedi ikki qo'lini bo'shatib Rahim. - Shud.

Bu ahdlashishdan so'ng uchavi ham xomush qoldilar. Tashqarida shovqin-suron davom etar, uzog'roq joydan qalandarlar talqini eshitilar va do'kon yonidag'i bir kallapaz zo'r berib yog'liq xasipini maxtar edi. Polos ustidagi cho'plarni o'ynab o'lturgan Qobilboy uzoq sukutdan bosh ko'tardi.

- Menim bir necha yerlarga borishim kerak ekan.

- Qayong'a?

- Kecha meni olib ketkan bo'zchining uyiga, undan keyin inimning oldig'a.

- Nima uchun?

- Balki Sultonaning qamalishi yolg'ondir, agar chin bo'lsa, inim bilan albatta kengashish kerak. O'runsiz kuchanib qolmayliq-da. Sharif Qobilning so'zini ma'qullab, bosh irg'atdi.

- Hay, ket, - dedi Rahim. - Biz shu yerga bo'lamiz, xanjarlarni charxka toblaymiz. Ko'b to'xtama, pala'nat.

Sharif va Qobil uning jiddiyatidan kulimsishdilar. Qobil do'kondan chiqdi.

Xayr Endi, Ra'no!

Xotin-qizlar jinsidan irodasi kuchlik, hatto erlardan ham jassurroq shaxslarni ko'b uchratamiz. Shuning bilan birga, ularni naqadar kuchlik irodaga molik bo'lmasinlar, yana hissiyotlariga mag'lub ko'ramiz. Masalan: hikoyamiz qahramoni Ra'noning jasorati, xong'a qarshi isyoni, hatto ma'yus qolg'an Anvarni yo'lg'a solishi - O'z zamonasi uchungina emas, bizning hozirgi asrimiz uchun ham loyiqi tahsin va Ra'no yoshliq qizlarimizg'a ibratdir. Lekin irodasi kuchlik shu Ra'no hozir yana hissiyoti qo'lida mag'lub edi. Bu kecha Anvar og'asi bilan kengashib, shu kunlar miyonasida Toshkand ketishni o'ziga jazm qildi. Ra'noga ham Qo'qon bilan vido'lashish og'ir sezilmadi. Ammo, masala qatKjiy hal qiling'ach, Ra'noda bir tarafdin qo'rqunch, ikkinchi tarafdin qiziq yana bir jasorat tug'uldi; kampir bilan birgalashib ota mahallasiga borar emish; o'zi bi-ravning yo'lagida turib, kampir orqali onasini aytdirib chiqar emish.

Tuni bilan shuni o'ylab chiqqan Ra'no, ertalabdan beri Anvarni xafa qilar, o'z so'zida isror etar edi. Kichkina hujraning sandalida qarshima-qarshi o'lturg'uchi Anvar va Ra'no bir-birisidan o'pkalik qiyofatda edilar.

- Hissiyotka qattig' berilibsan, Ra'no... Har qadaming-da seni bir falokat kutadir, menga qolsa ayamga ham ishonib bo'lmas.

- Parangi ichida borg'an Ra'noni tanish uchun hech kimda karomat yo'q; ayamga nega ishonib bo'lmasin?

- Sen qochqan, ayangning obro'sini to'kkan qizsan...

- Hech, hech... Ayamning ko'nglini men yaxshi bilaman, ayam siz o'ylag'an xotinlardan emas, hech.

- Yaxshi, yo'lda ham seni hech kim tanimasin, kampir ham ayangni aldab olib chiqsin, ayangning o'ziga ham ishonayliq; yana har holda menim uchun shu qasdingdan kechsang nima bo'ladi, Ra'no? Biz Toshkandga borib yetkan kunimizoz, sog'lig'imizni va uzrimizni aytib, xat yozarmiz-ku, jonim.

Ra'no javob berish o'rnig'a birdan yig'ladi, ancha vaqt ko'z yoshisini yuzi orqaliq to'kib turdi.

- Balki men... ayam bilan abadiy ko'rishmasman.

- Hay Ra'no, Ra'no, - dedi Anvar. - Xudoyor yuz yil yashaydi, biz Toshkandda o'lamiz, deb o'ylaysanmi? Xayr, ko'b bo'lsa Xudoyor yana besh yil yashasin, vaholanki, uning zulmi shu yo'sun davom etkanda, biz chamalag'an bu fursat ham ko'b; zero, zulm neqadar kuchaysa, uning umri shuncha qisqa bo'lishi tajribalar bilan sobitdir. Agar shungacha ham sabring yetmasa, boshqa chorasi topilar, Ra'no, masalan, ayangai Toshkandga chaqirarmiz yoki gapni bir oz eskitkandan so'ng Qo'qong'a o'zimiz kelsak ham bo'ladi.

Ra'no javobsiz yana ko'z yoshisini to'ka berdi, bu holdan siqilgan Anvar, Ra'noga bir oz qarab turdi:

- Xo'b, yig'lama. Hali bir-ikki kunsiz yo'lg'a chiqolmasmiz, bu kun kechasi akam kelsa, erta bozorg'a chiqib yo'l hozirligini ko'rsa, har holda birisi kun kechqurun jo'nashimiz ham aniq emas. Binobarin sen oshiqmasang ham bo'ladi. Undan so'ng, sening o'ylag'an yo'ling juda qaltis, bu to'g'rida boshqacharoq tadbir toparmiz...

Ra'no indamadi, bir entikib orom havosini yutdi va ro'ymoli bilan ko'z yoshisini quritdi. Anvar o'pkalik il-jayib Ra'noni yandi.

Ular shu holda ekan, hujra devori ko'cha tarafdin uch-to'rt qayta gurs-gurs urildi. Ikkisining ham quloqlari tikkayib bir-birisiga savol nazari yubordilar...

- Begona kishi emas, - dedi bir ozdan keyin Anvar. - Men Safar aka bilan kunduzi uchun devor urishni shart qilg'an edim... Sen chiqib kampirga ayt, eshikni ochsin.

Ra'no hujradan chiqdi. Birar daqiqadan keyin havli sahniga bir necha oyoqlar kirdi. Bemahal yo'qlashdan Anvarning ko'ngli g'ash tortib, kelguchini Safar aka bo'lar deb o'yladi. Hujra eshigi ochilib, ichkariga biri orqasidan biri - Qobilboy bilan Safarboy kirdilar. Anvar yana onglashilmovchilik ichida qoldi, Safar akaning tinchsiz - hayajonli ko'zi Anvarning ilgaridan ko'rib qo'ygan bir necha ehtimollarini xotirlatib, ularga joy ko'rsatdi.

- Vaqtsiz yo'qlashlaringaz sababsiz bo'lmas, - dedi tovshini sekinroq chiqarib Anvar. - Bizdan xabar topqanlarmi?

Safar hamrohiga qarab, ikki qo'lini qovushtirib yenglari ichiga oldi.

- Yo'q...

- Sultonalini qamag'anlarmi? - deb yana so'radi Anvar. - Qamag'anlardir?

Safar va Qobil bir-birlariga qarashdilar.

- Shunday, mirzam, shunday... Bizlar juda hayron bo'lib qoldiq-da.

Anvarda qonsizlanish va kiprak ostlarida harakat ko'rildi.

- Zarari yo'q, qutqaramiz... Qachon qamag'anlar?

- Kecha kechqurun... Boya bizning uyga Sultonaning xotini kelgan edi, men shundan eshitdim. Uning ustiga akangiz borib qoldi...

- Siz kimdan eshitdingiz, aka?

Jarchi xabarini va bu to'g'rida o'rtoqlari bilan bergan qarorini Qobilboy so'zladi. Anvar og'asining so'zini jiddiy eshitib, bir necha vaqt o'ylab o'lturdi.

- Siz va o'rtoqlaringizning hamiyatlaringizga rahmat... Lekin bu yo'l bilan Sultonalini qutqarish qiyinroq, balki mumkin ham bo'lmas, deb o'ylayman.

- Agar biz uning qamalg'an joyini bilsak, nima uchun mumkin bo'lmasin, Anvar?

O'rtoqlarim yuraksiz yigitlar emas, bu yog'idan xotirjam' bo'lingiz.

- Rahmat. Albatta, bu jasoratni yuraksiz kishilar qilolmas. Menim bu jasoratka umidsiz qarashim sababi shuning uchunki, bunday shartlik va nozik habslar[142] aksar o'rdaning o'zidagi ovoqqa qamalg'uchi edi. - O'rdag'a kirish qiyinmi? Anvar bosh chayqadi.

- Hech mumkin emas, tun bo'yi elli nafar yigit o'rda qo'rgoni ostidan aylanib turadir.

Qobilboy ma'yus Safar bo'zchig'a qaradi. Safar bo'zchi zo'r berib mo'ylabini tishlab, uzar edi.

- Zindong'a qamag'an bo'lsalar, ebi bor ekan-da, taqsir.

- Ebi... Zindong'a qamashlari ehtimoldan uzoq, Safar aka.

Yana bir necha fursat sukutda qoldilar. Qobilboy har on to'ppisini qayirib, boshini qashir edi. Anvar sandal ko'rpsidagi bir ipni uzib olmoqchi bo'lg'andek qo'lini siltar edi.

- Zindondan xabar oldirishimiz kerak ekan-da, Anvar?

- Xabar olinsa... bo'ladi.

Qobilboy Anvardan shu javobni olib, Safar bo'zchig'a yuz o'girdi:

- Mirzoning uyiga bir kishi yuborsaq-da, uning xotini eriga taom keltirgan bo'lib zindong'a borsa... Shu qanday bo'lar ekan, Safar aka?

- Ma'qul, uka, ma'qul.

- Sizga-chi, Anvar?

Anvar to'g'ri ishorasini berdi.

- Boyag'i andishamizni ham aytib o'taylik, - dedi Qobilboy - Biz yo'lda bu to'g'rini mulohaza qilib keldik, Anvar. So'zning rosti shuki... Siz bu uydan hozir ketsangiz ma'qul. Harchi odam bolasi-da. Haligidek joni ko'ziga ko'rinib iqror bo'lib qo'ysa...

Anvar bosh chayqab, kulimsidi.

- Sultonalini unday odam emas, bundan xotirjam', - dedi Anvar qanoat bilan va bir oz o'ylab turdi... - Ammo Sultonaning xotini, to'g'risi, bir oz xavfliroq; xotin kishi erimni qutqaraman, deb nodonliq qilsa, ish rasvo...

Safar bo'zchi boya Sultonaning xotini kelganda, Qobilboyning niyatini eshitib xotirjam' bo'lg'anini so'zladi.

- Juda yaxshi qiling'an, rahmat... Hali uning uyiga kishi yuborsangiz, yana uqdirish, xotirjam' qilish kerak, shunday ishontirilsinki, erta peshingacha erining ozod bo'lishig'a shubhasi qolmasin, hatto uni bu yo'sun aldansa ham bo'ladir. Erta bilangacha qutqarilsa, xo'b, qutqarilmasa Anvarning o'zi borib qutqarar emish, agar sen shungacha sabr qilmasang, eringning yana jazo tortishig'a sabab bo'lasan, deyilsin.

- Xo'b, mirzam, xo'b.

- Sizga yana bir xizmat, Safar aka, - dedi Anvar, Safar hozirlik ishorasini qilib, engtashib oldi. - Xizmat shuki, singlingiz men bilan birga turmasa, siz olib ketsangiz...

- Xo'b, xo'b.

Anvar o'rnidan turdi va hozir qaytib kirishini so'zlab hujradan chiqdi. Ko'r kishi zo'r berib g'o'za sug'urar, kampir chig'irig' chiqarar, Ra'no esa, ko'zini bir nuqtaga tikib, sandal yonida o'lturar edi. Anvar havliga tushib, Ra'noni o'z tarafiga imladi. Ikkisi havlining chekkarog'ig'a bordilar.

- Eshitdingmi, Ra'no?

- Nimani?

- Ularning so'zini?

- Yo'q.

- Bizning bu yerdalig'imizni sezish ehtimollari bor ekan, Sultonalini qamalg'an, iqror qilsa ehtimol emish...

Ra'noning ko'zi qavarib ketdi.

- Ah?

- Qo'rqma... Sen hozir Safar aka bilan ketasan, men ham boshqa joyg'a boraman. Yo'l hozirlik'ini ko'rib bitirguncha bir necha kun ayrilishib turmasak bo'lmas... Sen borib kiyin.

- Rostdanmi?

- Rostdan, sen qo'rqma, faqat bu bir ehtiyot, hozir Sultonaning qamalishidan boshqa gap yo'q.

- Kiyimlarim hujrada...

- Hujrada bo'lsa ular chiqqandan keyin kirib kiyinarsan.

Ikkisi ayvonga qaytib, Anvar hujraga kirdi.

- Singlingiz hozir kiyinadi, - dedi Anvar. - Birga yurish yaxshi, bo'lmas, ikavingiz bir oz ilgari, Ra'no orqada borsin.

- Xo'b.

- Undan keyin siz zindon xabarini bilib, xuftan chog'i menim oldimg'a kelingiz, Qobil aka.

Qobil va'da ishoratini berib, Safar aka bilan hujradan chiqdi. Ra'no kirib kiyina boshladi. Anvar ma'yus edi, bir oz shoshinqirab kiyingan Ra'noning latif yuziga qattig' tikilgan edi.

- Siz kimnikiga borasiz?

- Menmi, men... men shu yaqindag'i biravnikiga.

- Men ham siz bilan tursam bo'lmasmidi?

- Yo'q, xavf bor.

Ra'no ayrilg'usi kelmagandek ufladi. Kiyinib bo'lib paranjisini ham qo'lig'a oldi, Anvar hujraning burchagiga o'tib, Ra'noni o'z yonig'a imladi. Ra'no kelgach, Anvar uni qattig' quchog'lab o'pdi.

- Akam sening yonig'ga mendan xabar yetkazib turar, senga boshqa yordamlar ham qilar, Ra'no.

- Toshkandga tezroq ketaylik, men... uch kundan ortiqqa ko'nmayman.

- Xo'b... yana bir o'pay, Ra'no.

Ra'no tabassum ichida yana yuzini tutib berdi. Anvar bir necha vaqt uning yuzidan ajralolmay turdi.

- Bo'ldi... Ular kutishib qolg'andirlar.

Anvar uni bo'shatdi...

- Pulni sen olib ket, Ra'no, menim esim yo'q, yo'qotib qo'yarman.

Ra'no burchakdagi kiyiz taxidan bir hamyon oltunni oldi.

- Sizga bir-ikki tillo berib ketaymi, balki kerak bo'lar?

Anvar kerak emas, deb bosh chayqadi. Yana shu holda Ra'no hamyondan ikki tillo olib, Anvarga ko'rsatdi:

- Shu ikki tilloni xolam bilan otamg'a bittadan be-rib ketaman?

- Ber, ber... Xayr endi, Ra'no!

Ra'no ham, xayr, degandek bosh irg'adi va shoshib hujradan chiqdi. Ra'no ayvondagilar bilan xayrlashar ekan, hujrada qolg'an Anvarning ikki ko'zi jiq yoshqa to'lib, ko'kragi kuchlik-kuchlik silkindi va gavdasi o'ziga og'irliq qilg'andek devorg'a borib suyavdi...

Qo'rqunch Bir Jasorat

Qobilboy bu so'zni eshitkuchi quloqlarig'a ishonmag'andek, Anvarning yaqinrog'ig'a surildi.

- Nima deyapsiz, Anvar, men yaxshi onglamadim?

Anvar yana o'sha so'zini takrorladi. Qobilboy endi bir oz orqasig'a qochib ko'zini katta ochdi va bir necha vaqt qotib turdi...

- Siz nima qilmoqchisiz, uka. O'z oyog'ingiz bilan... Yo'q, bu bo'lmag'an gap. Balki bu - xonning unga popisasidir, shu hiyla bilan maqsadig'a yetmakchidir... Qo'ying bu gapni, uka, qo'ying...

Anvar hamon boyag'i vaziyatda, ko'zini birnuqttag'a tikib, sandal ustidagi qog'ozni og'asi yaqinrog'ig'a surib qo'ydi...

- Basharti popisa bo'lmasa?.. - dedi Anvar. - Xon popisani bilmaydi, uning hamma harakati jiddiy. Shunday, siz bu xatni ertaga uning qo'lig'a berasiz va undan har bir yordamingizni ayamaysiz.

- Bu aqilliq gap emas, uka...

- Men endi shunga qaror berganman, - dedi Anvar o'zgarishsiz. - Bu azmdan qaytish yo'q... Faqat, siz undan yordamingizni ayamaysiz menga so'z bersangiz bo'ldi.

Qobilboy entiqdi, xatni qo'lig'a olib, bir necha fursat sukutda o'tturdi... So'ngra birdan o'rnidan turib hujradan chiqa boshladi.

- Yo'l bo'lsin?

- Ketyappan.

- Xayr, kechiringiz.

Qobilboydan javob bo'lmadi.

* * *

Kun qiyomg'a yaqinlashgan. Yana birar soatdan so'ng Sultonolini o'limga olib chiqar edilar. O'rda hech bir o'zgarishsiz, odatiy takallufida harakatlanar, baxmal va zarrin kiygan sarkardalar ichkari bilan tashqarig'a to'xtovsiz qatnashib turar edilar. Bu kungi devonda bir necha muhtamlarning chaq-chaqi bilan yana boshqacha ruh, ikki kundan beri yana devon xizmatini ado qila boshlag'an bir muhtaram yosh olimning muloyim siymosi mirzolar orasini yana munavvar etkan va yuzidan g'olibiyat ma'nosi chakillab turg'an ikki muftining mutoyabalariga yosh olimning mayin nigohi har zamon iljayar edi.

- Uning uchun ikki yo'l, - der edi Shahodat mufti, - yo ammazodasini topib berish, yo o'lim, faqat ikki yo'l.

- Albatta shunday, - deb uning so'zini tasdiq qilar edi mulla Abdurahmon. - Topib berganda ham yana jazo bor, bu tarafi ham unutilmasin.

- Yana qanday jazo? - deb ajablanar edi mulla Kalonshoh.

- Topib berishni bo'ynig'a oldimi, bas, bu so'z Anvarni qochirg'an ham o'zim, degan iqroridir.

Bu biyron javob mulla Kalonshohga yoqinqiramas edi.

- Topib berishni bo'yinga olmasliq, gunohsizlik degan so'zdir. Darhaqiqat, Anvarning qaerg'a ketkanini bilmasa, qanday qilsin?

Bas, bu holda Sultonali qatl qilinadir, gunohsiz o'ldiriladir... Bunga kim sabab, uning qoni kimni tutadir? Men shunisiga hayronman-da.

Bu so'z qarshidag'i ikki muhtaramni lom dedirmay qo'yib, chaq-chaq shu yerda shart kesildi. Shar'iy libos kiydirib, o'z menligini ishka oshirg'an mulla Kalonshoh g'olib va mag'rur, qo'lidag'i tahrirga qaradi.

Shunday: shu soat ichida Sultonolini o'lim jazosiga olib chiqar edilar. O'rdadan har kim uning najot topishig'a ishonmas; xonning oldig'a chaqirildi - O'ldi, basharti gunohi bo'lib, iqror qilsa, yana jazoga qoldi, vassalom. Ammo Anvar xon huzuriga kelib o'zini uning hukmiga topshiradir, chin yigitlik yo'li bilan do'stini qutqaradir, degan xayolga kim ishonsin?

Kecha jarchi ko'y-guzarlarni aylanib, Anvarni insofga chaqirdi, kishi qonig'a qolmasliq fazilatini tarannum ettirdi. Biroq, Anvarning bunday "hamoqati"ga axloqan sukut etib, vijdonan muzlagan o'rda arbobi va boshqalar ishonsinmi?

Shunday: o'rda arbobi bu kun peshindan bir oz ilgariroq mujassam bir vijdon, tog'yurak bir yigit va o'lim sari kulib kelguchi bir

arslonni o'z tarixida birinchi martaba ko'rди va tong ajabda q'rdi. Bu ulug' jasorat bir necha daqiqalarg'acha zulm itlarini sukutka soldi, ularni ishdan to'xtatdi. Urda arboblarning mahkamada o'lturganlari eshik yonig'a chiqib, yo'lda borg'anlari harakatsiz qolib, parvosiz har kim yonidan sadomlashib o'tkuchi arslonni tamosha qildilar.

Anvar devonxona qarshisig'a yetkanda, nima maqsad bilandir darichalar va eshik yonidan mo'ralashquchi mirzolarga umumiy bir ta'zim ifoda qildi va sobit qadam zinalarga oyoq qo'yib, yuqorig'a, xon huzuriga chiqib ketdi. Poytaxt bo'sag'asidagi doimiy yasovullardan o'tib, dahlizda to'xtadi. Chunki bundan nariga o'tish uchun hudaychi vositasida xondan ruxsat oldirish lozimdir. Birinchi eshik yonida qo'l qovushtirib turg'uchi Darvesh hudaychi taajjub va hayrat ichida Anvarni qarshilab, ikkinchi xonadagi "janob" huzuriga ketdi.

Taxtiga takya qilg'an Xudoyor ikki ko'zi to'g'risig'a ikki jallodni qo'yib, yonidag'i domla shog'ovul, Tursun otaliq va g'ayri bir necha a'yonlar bilan suhbatlashar edi.

- Pushti panoho! - dedi hudaychi, - xiyonatkor o'z ixtiyori bilan kelib, domi adolatingizga taslim bo'lmoqchi!

- Xiyonatkaring' kim?

- Mirzo Anvar!

Xon seskanib ketdi, hamnishinlar ham along'-jalong' bo'ldilar.

- Keltir!

Hudaychi qulliq qilib, orqasig'a qaytdi. Dahlizdagi Anvar birinchi xonadagi a'yonni hayratka solib, ikkinchi tanobiyning bo'sag'asida, jallodlar o'rtasida to'xtadi va xong'a ta'zim ado qildi.

Raqibni bu qadar jasoratda ko'rgan Xudoyorning kibrak ostlari uchib, soqol tuklari siyakindi va bir oz so'z topolmag'andek tamshanib turdi.

- Sen bizga xiyanat qilding', it uvli!

Anvar bosh irg'atdi.

- Iqorman.

- Tuzimni unutding'!

- Tonmayman.

- Iqorsen, tonmaysen, o'bdan ish! - dedi zaharxanda qilib xon, - O'luvdan ham qaytmaysen!

- Men sizdan marhamat so'rab kelgan emasman, - dedi iljayib Anvar. - O'zimni o'limga berib, bir gunohsizni qutqazish uchun kelganman.

Hamnishinlar lablarini tishlashdilar. Xudoyor istehzolik kuldi.

- Pusulmonchiliq qig'ansan-da?

- Albatta, - dedi Anvar, - boshqalar kishi gunohi uchun gunohsizni tutib pusulmonchilikdan chiqqach, men pusulmonliq bilan o'lishni o'bdan bildim.

Bu javob Xudoyorni qip-qizil tuska qo'yib, manglayida terlar ko'rindi, g'azab o'ti alanga oldi.

- Sening qig'an ishing pusulmonchilikda bormi, it uvli?

- Musulmonchilikda yuzlab xotin ustiga, bir kambag'al uylanmakchi bo'lg'an qizg'a ham zo'rliq qilish bormi, qiblai olam.

- Chiqar buni, jallod!

Jallodlar harakatlandilar.

- Xanjarimiz qonsirag'an!

Anvar bosh chayqab kuldi.

- Gunohsizni mening ko'z o'ngimda banddan ozod qilinmas ekan, Anvarni bu yerdan chiqara olmaslar, qiblai olam, - dedi va o'zini tashqarig'a torta boshlag'an jallodlarni arslonlarcha siltab yubordi, - sizda adolat bormi, janob?!

Qo'rqunch bu hayqiriq Xudoyorni insofka keltirdi. Jallodlarni to'xtashqa va hudaychini Sultonolini hozirlashga buyurdi. Ko'zi qonlang'an Anvar ikki qo'lini yonig'a tashlab Xudoyor qarshisida turib qoldi. Hamma sukutda... Shunday fursatlarda gunohkorni adabsiz so'zlar bilan so'kib turg'uchi Xudoyor ham jim. Chunki, a'yon nazarida har bir adabsizligiga Anvar tarafidan kuchlik bir haqorat olish ehtimoli bor. Shayxi Sa'diy aytgancha, dunyoda hayotidan qo'l yuvg'uchidek tili uzun kishi bo'lmas. Darhaqiqat, insonni razolatka solg'uchi uning manfaati taqozasi, qola bersa o'limdir. Bu ikkisidan kechguchiga esa na podshohning qahri va na jahannamning qa'ri farqsizdir.

Ko'b fursat o'tmay hudaychining orqasida Sultonali kirdi, xong'a qarshi turguchini tanib, titradi... Titrar ekan, Anvardn bir oz keyinda turib xong'a ta'zim qildi.

- Siz ozod bo'ldingiz, - dedi xon, - devong'a chiqib o'z ishingizg'a qarang'!

Sultonali ixtiyorsizcha xon tomong'a bukulib oldi... Anvar "istehzoli" vaziyatda Sultonali yon qaradi:

- Menim qarshimg'a ishlab, janobga neqadar sodiq qolsangiz ham, sadoqatingiz sizni najotka chiqara olmadi, bil'aks, siz o'ylag'an men - insofsiz sizni qutqardim... Siz shuni unutmangiz bo'ldi, Sultonali aka, - dedi Anvar va xong'a ishorat qildi. -

Qo'limni bog'lasinlar, chiqarib o'ldirsinlar.

Sultonali orqasig'a qaytdi, qaytar ekan, ko'zidan bir necha tomchi yoshi oqib tushdi. Jallodlardan biri kelib, Anvarning qo'lini orqasig'a bog'ladi, Anvarning qo'li bog'lanar ekan, Muhammad Niyoz domla o'rnidan turib, xong'a qulliq qildi.

- Shu adabsizning gunohini mening uchun kechsinar.

Xon yuzini chetka o'girdi:

- Rastag'a chiqaring'!

Anvar xonni va hamnishinlarini masxaralagandek ta'zim ado qildi. Jallod olding'a tushdi, uning orqasidan Anvar yurdi va orqadan ikki nafar qurolliq yasavul ergashtilar. Anvar o'zini o'rdag'a kirishida qanday tetik tutkan bo'lsa, o'lim sari chiqishida ham o'shandog' parvosiz edi. Ko'zi tushkan tanish har kimsa bilan "Xayr, xo'sh" degan kabi imlashib olar edi. Rangi quv o'chib hushsiz kabi tashqi darboza yonida turg'an Sultonali bilan xam alohida vido'lashdi. Anvarning qarashidag'i ma'noga tushungan Sultonaling yuragi suv bo'lib oqdi va hushsiz, hissiz, Anvar ko'zdan yo'qolg'uncha qarab qoldi...

Yangi rastada xalq qaynashar edi. Qo'lida yalang'och xanjarini ushlab, beliga oyboltasini qistirg'an manfur jallod orqasida kelguchi mahkumga ko'zi tushkan xalqdan ba'zisi jazo maydonig'a qarab og'ildi va ba'zisi nafratlangan ko'yi o'zini chetka tortdi. Jazo maydoni yangi rasta bilan o'rda bog'ining muyushida bir dor va ostig'a qon oqizish uchun qazilg'an chuqurdan iborat, edi. Dor ostig'a kelib yetdilar. Bir onda dor atofiga yuzlab yig'ilg'an tomoshabin xalqni yasovullar chetlanishka buyurdilar. Xalq orqag'a siljigan bo'lib, yana siqilisha berdi. Dor ostida Anvarning o'li yeshilib, tahorat olish uchun unga suv berildi. Chunki bu

mahkumning qonuniy haqqi edi. Anvar tahorat olar ekan, jallod va yasovullar xanjar yalang'ochlab uning tevaragini qurshab turdilar. Anvar tahoratlanib, ustidagi to'nini yerga yozdi. Jallodlar doirani bir oz kengaytib, Anvar ikki raka'at namoz o'qudi. Duodan so'ng Anvar o'rnidan turdi, qo'lini bog'lashqa berib, atrofiga besaranjom alang'ladi. Tevarakni sirib olg'an xalq oldida manfur ko'zini moylandirib o'z ustiga to'p-to'g'ri qarab turg'an mulla Abdurahmonni ko'rdi. Anvar titradi. Abdurahmon iljaydi... - Kulishka haqqingiz bor, domla, chunki o'ch olasiz, - dedi Anvar. Birdan hammaning ko'zi Abdurahmonga tushdi. - Faqat siz iflosliq natijasida kulasiz, men... men to'g'riliq samarasini o'raman, siz iflos vijdon bilan g'olibsiz, men sof vijdon bilan mag'lubman... Meni dor ostig'a kim keltirdi? Vijdon emasmi, taqsir?! Sizni bu yerda kim tomoshabin qildi. Iflosliq emasmi, taqsir? !

Xalq chuqur sukutda, o'z orasida turg'an "peshvo"ga kinalik ko'z bilan tikilgan edi... Jallod qo'li bog'lang'an Anvarni dor tomong'a olib bordi. Anvar o'z ixtiyoricha chuqur yonig'a o'lturdi va xanjarini yanib kelgan jallodga qo'li bilanB "ozg'ina to'xtang" ishoratini qilib, Abdurahmon tomong'a kuldi:

- Menim holimni ko'ringiz, domla, - dedi Anvar kulgan yuzda, - qo'lim bog'lang'an, ustimda xanjar yaltiraydi. Lekin men kulaman... Nima uchun bunday, taqsir? Chunki vijdon rohatda, jon tinch, yurakda ishq... Durust, men ko'milgach, qabrim ustida ko'ksi dog'liq qizil lolalar ko'karar... Nimadan bu? Bu - sizning kabi tubanlar solg'an iz...

Tomoshabinlar toqatsizlang'andek ko'rindilar, Anvar uzanib yotdi... Jallod xanjarini yenggiga yanib Anvar ustiga enggashti. ...Enggashti, biroq orqadan berilgan kuchlik bir zarb bilan Anvarning ustidan oshib, mukkancha chuqurg'a yiqildi. Jalloddan besh qadam narida turg'an yasovullar ham ko'kdagi xanjarlik qo'llarini ostg'a bukmay, kimlar bilandir olishib yotar edilar va shu onda kuchlik shapaloq tovshi eshilib, sallasi chuvalgan bir yosh mulla yerga o'lturib qoldi. Xalq tartibsizlandi... Qobilboy Anvarning dastbandini kesdi va ikkisi tartibsizlik ichiga kirib yo'qoldilar. Qurolsizlandirilg'an yasovullar gurr etib turli tomong'a sochilg'an xalq ichidan do'st-dushmani ajratolmay garangsidilar. Shu vaqt butun a'zosi eski qonlarga belangan jallod chuqurdan chiqishqa intilar edi...

***

Shu voqi'adan ikki kun so'ng yarim kecha vaqti, Besh ariq bilan Xo'jand darbozalari o'rtasidagi qurg'on devori ostig'a to'rt nafar ko'laga kelib to'xtadi... Yigirma ikki-yigirma uch kunlik oy hali uncha ko'tarila olmag'an, ayniqsa oy nurig'a qo'rg'on devori to'squn edi. Ko'lagalar birin-birin qo'rg'on devorig'a tirmasha boshladilar. Birinchi martaba kungira yonig'a chiqquchi emaklab yurib atrofini tekshirdi, tekshirguchining bostiga oy nuri sepilib, tanish bir yuz - Safar bo'zchi zohir bo'ldi. Qurg'on tashqarisi ksng daraxtsiz qir, tumanlik - xira oydin va uzoqdan bir necha tup yalangoch daraxtlar ko'lagasi ko'rinar edi. Safar bo'zchi o'zidan bir zina quyida turg'an hamrohlarini birin-birin o'z yonig'a chiqara boshladi. Anvar, paranjilik Ra'no, eng oxirda qo'lida arqon ko'targan Sultonali yuqorig'a chiqdilar. Sultonali asta-sekin kungira yonig'a kelib, ostg'a qaradi.

- Sakkiz gaz bor, - dedi shivirlab Sultonali. - Keling, Anvar

Anvarning qo'ltug'i ostidan arqon solinib bog'landi. Sultonali va Safar bo'zchi Anvar bilan quchoqlashib ko'rishdilar... So'ngra Anvar kungira yonig'a kelib, quyig'a osildi. Safar bilan Sultonali arqonni sekin-sekin yuborib turdilar.

- Yetdim, - degan tovush keldi quyidan va bir ozdan so'ng arqon ham bo'shaldi. - Torting...

Arqon tortilib olindi. Paranjisi aralash Ra'no ham arqong'a bog'landi.

- Arqonni qattig' ushlab, oyog'ingizni devorg'a tirab tushasiz, Ra'no... Endi omon bo'ling, singlim...

- Kelin oyimlarga salom ayting, siz ham, amaki.

Ra'no goh chalg'ib, goh to'xtab, quyig'a siljidi: Yerga tushishka bir gaz chamasi masofa qolg'anda devor ostida kutib turg'an Anvar uni ko'tarib oldi.

- Qo'ying, o'zim tushaman.

- Tegimiz ariq, loyg'a botasan.

Anvar shu so'zni aytib, uch-to'rt qadam bosdi, Ra'noni "Tuya toydi" arig'ining narigi chekkasiga chiqarib qo'ydi. Ra'no qo'ltug'i ostidagi arqonni yeshdi, arqon devor ustiga tomon sog'ilib oldi. Anvar yana qo'rg'on dsvori ostiga yurib chiqdi va sekin yuqorini chaqirdi.

- Sultonali aka!

Qo'rg'on kungirasidan Sultonaling ko'lagasi quyig'a enggashti.

- Ehtiyot bo'lingiz, Sultonali aka, - dedi Anvar. - Siz ham shu haftadan kechikmang. Takror aytaman: zinhor ko'rinish fikriga tusha ko'rmang.

- Xotirjam', xotirjam'!

Chunki Anvarning qutilg'an kunidan boshlab Sultonali ham yashiring'an edi. Garchi, xon uni qaytadan yo'qlamasa ham, yana shu ehtiyotni muvofiq ko'rgan edilar. Sultonali uy ishlarini saranjomlash uchun ulardan bir hafta keyinroq yo'lg'a chiqmoqchi edi.

Anvar "Tuya toydi" arig'idan Ra'no yonig'a o'tib, oxirgi martaba xayrlashdilar.

- Xayr, Sultonali aka, xayr, Safar aka!

- Xayr, amakilar!

- Olloning panohiga, Anvar!

- Safaringlar bexatar bo'lsin!

Qo'rg'on ustidagilardan kimdir biri piq-piq yig'ladi. Anvar Ra'noni oldig'a solib, uzoqda ko'ringan daraxt ko'lagasiga qarab yurdi. Yer juda botqoq, har bir qadamni arang yerdan uzilar edi. Yigirma qadam chamasi borg'ach, Ra'noning kafshi loyg'a tishlashib oyog' uzolmay to'xtadi. Ikki qadam orqada kelgan Anvar Ra'noni ko'tarib oldi.

- Menim etigim bor, chimga chiqquncha jim tur, - dedi Anvar.

- Qo'rg'on ustida... Qo'ying, uyalaman...

Anvar javob bermadi. O'ttuz qadam chamasi borib Ra'noni yerga qo'ydi va qo'rg'on ustidan hanuz mo'ralashib turg'uchi ko'lagalarga "keting" degan kabi qo'l chayqadi. Ikkisi yana boshlashib ketdilar. Ular o'n besh qadam bosar-bosmas daraxt ko'lagasi ostidan ikki otliq yugurib chiqdi va bir onda Ra'nolar yonig'a kelib, otliqdan birisiB "to'p" etib yerga tushti va jilavni Anvarga to'g'rilab turdi.

- Akun, suvor bo'ling.

Anvar Rahim ko'magida otqa mindi. Uzangidan oyog'ini chiqarib Ra'noni chaqirdi. Ra'no - Anvar bilan, Rahim - Sharif bilan mingashib oldilar. Anvar yana qo'rg'on kungirasiga qaradi. Hanuz ikki ko'laga ko'rinar edi. Qamchisini ularga to'g'rilab silkitdi,

This is not registered version of TotalDocConverter

otirib o'tirib, barcha kulgani boshlab, qabul qilib, aning shotisig'a takya qilg'an Qobilboy ularni qarshiladi. Ra'no ot orqasidan aravaga o'tdi. Anvar ham otdan qo'nib, aravaga - Ra'no yonig'a chiqdi. Rahim o'z otig'a minib, Qobilboy aravani yo'lg'a soldi. Ikki otliq aravaning ikki shotisi yonig'a kirib qo'zg'aldilar. To'g'un[143] temiri yerdagi mayda toshlarg'a urunib, shaq-shuq tovush chiqara boshladi. Arava va otliqlar ko'lagasi daqiqa sayin kichiklasha bordi, bora-bora keng qirning bag'rida ko'zga ko'rinmas bo'lib ketdi. Faqat, yana bir oz to'g'unning kuchsiz-kuchsiz toshqa urinishi eshilib turdi... Bitdi.

Mirzo Anvarning Keyingi Hayoti To'g'risida

Men mirzo Anvar hikoyasini otam marhumdan eshitkan edim. Mirzo Anvar Qo'qondan qochib kelib, uch-to'rt yil chamasi Toshkandning mashhur Eskijo'va mahallasida gurgan. Ul vaqtlarda bizning havlimiz shu Eskijo'vada bo'lib, mirzo Anvar otamg'a qo'shni emish.

"Qo'qondan bir mirzo ko'chib kelib, falonchining havlisini ijaraga olg'an emish", degan gap chiqib qoldi, - deb hikoya qilar edi chol. - Men mirzo xabarini eshitsam ham, bir haftagacha o'zini ko'ralmadim. Ro'za kunlarining birida biz masjididan shom namozini o'qub chiqar edikim, so'fi: "Hammangizni Xudoyorxonning mirzosi iftorga taklif qilg'an", dedi. Biz yigirma chog'liq kishi yangi qo'shnining uyiga bordiq. Bir uy va ayvonga yaxshi poloslar soling'an, ko'rpachalar yozilg'an, o'rtada anvo'i dasturxonlar... Biz uyga kirib o'lturgandan keyin eshik yonida xushsurat bir yigit ko'rindi. Bizga tavozi'lanib xush omadi aytdi. Mirzo Anvar, degani shu emish. Biz iftorga qaradiq, mirzodan ahvol so'radiq, toshkandlik bo'lg'umiz keldi, deb kuldi. Biz - toshkandliklar xush ko'radigan norin qildiribdir, xo'b yedik... Domla bilan bir nechalar fotihaga yaqin tashqarig'a chiqib ketdilar. Biz nima voqi' bo'lg'anig'a tushunmadik. Oradan bir oz o'tkandan keyin yana qaytib kirdilar. Dasturxonlar yig'ilib ish fotihaga to'xtalg'an edikim, domlanning oldig'a bir kosa suv keltirib qo'ydilar. Domla nikoh xutbasini boshladi... Biz hayron bo'ldiq. Xutba oxirig'a yetib, mirzo Anvarga bir qizni nikohladilar; biz, mirzo bilan qizning haqqig'a duo qilib, tarqalishdiq. Lekin xilofi odat bu nikoh har birimizni taajjubga soldi. Yana birar hafta o'tkach, bir nechamiz mirzo bilan tanish bo'lib oldiq, keyinroq mirzoni ulfatchiligimizga ham olib kela boshladiq va shunda mirzoning o'z og'zidan Xudoyor bilan kechkan mojarosini eshitdik, taajjublandik va minba'd mirzoga ixlosimiz ortdi..."

Cholning so'ziga qarag'anda mirzo Anvar Xudoyorning qo'li yetmaydirgan Toshkandda (o'rus qo'l ostida) tinch, ammo juda ham faqir yashag'an, boylarg'a mirzoliq qilsa ham, daromadi doimiy bo'lmag'an. Toshkandda turishining uchunchi yillarida Xudoyordan bir afvnoma olib, qashshoqliq jonig'a tekkan mirzo Anvar, o'ylab turmay, Ra'no bilan Qo'qong'a qaytgan. Oradan uch-to'rt oy o'tkach, Qo'qondan kelguchilar mirzoning o'ldurilganligini so'zlaganlar. Nega o'ldurilgan, eski "gunohi" B uchunmi, boshqa sabab bilanmi yoxud B "afvnoma" ham mulla Abdurahmonlarning nayranggi bo'lg'anmi, otam bu tarafini yaxshi bilmas edi. Men ushbu kitobka material yig'ish uchun Qo'qon bordim, yashag'an kishilar bilan so'zlashib yurdim: o'zi Xudoyor devonida ishlamagan bo'lsa ham, Xudoyor mirzolariga hamasr bo'lg'an bir kekxa mirzoga uchrashdim. Uning so'ziga qarag'anda, mirzo Anvar o'ldurilmagan. Xudoyordan so'ng ancha yil yashab, o'z ajali bilan o'lgan emish. Men hayron bo'lib qoldim va ikki o'rtada taraddudlanib, mirzoning keyingi hayotini shu holda bitirishka majbur bo'ldim.

Abdulla Qodiriy - Julqunboy

Toshkand, 1928-nchi yil, 15 fevralKj

AvvalgiII- qismB Keyingi

<references>